

V. A. Kosteckiy

MÁMLEKET HÁM HUQÍQ TIYKARLARÍ

Orta bilim beriw mektepleriniń 10-klası hám orta arnawlı,
kásip óner bilimlendiriw mákemeleri oqıwshıları ushın sabaqlıq

1-basılım

*Ózbekistan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrliǵı tárepinen
tastıyqlanǵan*

Tashkent
«Yangiyo‘l Poligraf Servis»
2017

UOK: 34(075.3)=512.121

KBK: 67.400

K 70

Kosteckiy Vasiliy.

Mámleket hám huqıq tiykarları, 10-klass: Orta ulıwma bilim beriw mákemeleriniń 10-klassı hám orta arnawlı, kásip óner bilimlendiriw mákemeleri ushın sab-aqlıq / V. Kosteckiy — Birinshi basılıw. — Nókis.: «Bilim», 2017. — 144 b.

ISBN 978-9943-4937-5-9

UOK: 34(075.3)=512.121

KBK: 67.400

Juwaplı redaktor:

Saidov A., yuridika ilimleriniń doktorı, professor.

PIKIR BILDIRIWSHILER:

- F. Xaytboyev** — Insan huqıqları orayınıń ilimiy xızmetkeri, yuridika ilimleriniń kandidadı;
- E. Bakayeva** — TMYU mámleket teoriyası hám tariyxı kafedrasınıń aǵa oqıtıwshısı, yuridika ilimleriniń kandidadı;
- S. Akkulova** — Tashkent qalalıq Xalıq bilimlendiriw xızmetkerlerin qayta tayarlaw hám qánigeligin arttırıw institutı kafedrasınıń aǵa oqıtıwshısı;
- T. Bagdasarova** — 49-sanlı ulıwma bilim beriw mektebiniń mámleket hám huqıq tiykarları muǵallimi;
- M. Yunusova** — 41-sanlı ulıwma bilim beriw mektebiniń mámleket hám huqıq tiykarları muǵallimi.

Sabaqlıq Xalıq bilimlendiriw ministrliginiń baǵdarlamasına muwapıq tayarlanǵan hám de orta bilim beriw mektepleriniń 10-klassı hám orta arnawlı, kásip-óner bilimlendiriw mákemeleri oqıtıwshıları ushın, sonday-aq insan huqıqları máseleleri menen qızıǵıwshılar ushın arnalǵan.

Sabaqlıqtaǵı huqıqiy normalar Ózbekistan Respublikasınıń ámeldegi nızamlarına muwapıq bayan etilgen. Sabaqlıqtı tayarlawda G.M.Tansiqbaevanıń konstituciyalıq huqıq boyınsha isleri materiallarınan paydalanılǵan.

SHÁRTLİ BELGILER

— **yadta tutıń**

— **huqıqiy jaǵday**

— **bilimnińdi sınań**

— **tapsırma**

— **Konstituciya hám nızam hújjetleri-nen kóshirmeler**

Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

© V. A. Kosteckiy, 2017.

© «Yangiyo'1 Poligraf Servis», 2017.

Qaraqalpaqshaǵa awdarma

© «Bilim» baspası, 2017

ISBN 978-9943-4937-5-9

OQÍVSHÍLARGÁ

Elimizde gárezsizlik jillarında ámelge asırılğan keń kólemli reformalar milliy mámleketshilik hám suverenitetti bekkemlew, qáwipsizlik hám huqıq-tártipti, mámleketimiz shegaralarınıń qol qatılmaslıgın, jámiyette nızam ústemligin, insan huqıq hám erkinliklerin, milletler aralıq tatıwlıq hám diniy bawırkeńlik ortalıgın támiyinlew ushın zárúr tayanış boldı, xalqımızdın múnásip ómir súriwi, puqaralarımızdın dóretiwshilik sheberligin júzege shıǵarıw ushın zárúr sharayatlar jarattı.

Tez pát penen ózgerip baratırǵan dúnyada insan sanası ushın gúres kúsheytip baratırǵan dáwirde, jınayatshılıqtın hám huqıqbuzarlıqtın aldın alıw, diniy ekstremizm hám terrorizmge, uyımlasqan jınayatshılıqtın basqa túrlerine qarsı gúresiw boyınsha shólkemlestiriw-ámeliy ilajların kúsheytiw kún tártibindegi eń global máselelerden biri bolıp qaldı. Usı mániste gárezsizliktiń dázlepki jillarında baslangan jumıslardıń izshil dawamı sıpatında xalıqtın huqıqıy mádeniyatın kóteriw hám huqıqıy sanasın arttırıw máseleleri de ayrıqsha princip sıpatında 2017-2021-jıllarda Ózbekistan Respublikasınıń rawajlandırıwdıń bes turaqlı baǵdarı boyınsha háreketler strategiyasında óz kórinisin taptı.

«Mámleket hám huqıq tiykarları» oqıw pánin oqıtıwdıń óz aldına qoyǵan tiykarǵı maqseti oqıwshılardıń huqıqıy mádeniyatın jetilistiriwden ibarat. Bul sabaqlıq mine usınday maqsetlerge xızmet etedi.

Áziz oqıwshı! Tómengi klasslarda siz mámleket huqıqtın kelip shıǵıwı, mámleket formaları, xalıq hákimiyatshılıǵı, huqıq normalar, huqıq tarawları, Ózbekistan Respublikası Konstituciyası, onıń dúzilisi, maqset hám wazıypaları haqqında bilimlerge iye bolǵansız. Bul sabaqlıqta berilgen bilimler bolsa huqıqıy bilimlerińizdi arttırıwǵa hám de elimizde ámelde bolǵan huqıq tarawları menen tanısıwıńızǵa járdem beredi. Sabaqlıqtaǵı ámeliy tapsırmalar arqalı alǵan bilimlerińizdi bekkemleysiz.

HAQ JOL!

I BÓLIM. ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ — XALÍQ ARALÍQ HUQÍQ SUBYEKTI

1-§. HUQÍQ — SHAXS HÁM MÁMLEKET QATNASÍQLARÍNÍN BEKKEM TIYKARÍ

SHAXS HÁM MÁMLEKET ÓZ ARA QATNASÍQLARÍNÍN KONSTITUCIYALÍQ-HUQÍQÍY TIYKARÍ

Puqaralar menen mámleket óz ara huqıqlar hám wazıypalar arqalı tıǵız baylanıslı. Shaxs, jámiyet hám mámleket — bul úsh tiykarǵı qadi-riyatlar Konstituciya da belgilep qoyılǵan.

Konstituciya puqara, jámiyet hám mámleket hákimiyatı arasındaǵı baylanıslardı belgilewshi ózine tán jámiyetlik shártnama bolıp tabıladı. Konstituciya puqaralardıń ulıwma teń huqıqlıǵı, puqara hám mámleket arasındaǵı qatnasıqlarda óz ara juwapkerli ideyasına tiykarlanadı. Mámleket iskerliginiń tiykarǵı maqseti xalıqqa xızmet etiw bolıp tabıladı.

Mámleket xalıqtıń kúsh jigerin sáwlelendirip, onıń máplerine xızmet etedi. Mámleketlik uyımlar hám lawazımlı shaxslar jámiyet hám puqaralar aldında juwapker bolıp tabıladı.

Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyası, 2-statya.

Ózbekistannıń tiykarǵı nızamı mámleketke, onıń húkimetlik uyımlarına, lawazımlı shaxslarǵa, jámiyetlik birlespelerine hám puqaralarǵa Konstituciya hám nızamlarǵa muwapıq jumıs alıp barıw minnetlemesin júkleydı.

Ózbekistan Respublikasında Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyası hám nızamlarınıń ústinligi sózsiz tán alınadı.

Mámleket, onıń uyımları, lawazımlı shaxslar, jámiyetlik birlespeler, puqaralar Konstituciya hám nızamlarǵa muwapıq jumıs alıp baradı.

Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyası, 15-statya.

93-statyaǵa muwapıq, Ózbekistan Respublikasınıń Prezidenti Ózbekistan Respublikası Konstituciyası hám nızamlarına ámel etiliwiniń kepili bolıp tabıladı.

1-tapsırma.

Kún dawamında ne menen shuǵıllanıwıńızdı esleń: mek-tepke barasız, bilim alasız, mekteptiń jámiyetlik turmısında (sport h.t.b. dógereklerde) qatnasasız, úyge qaytasız, qanday jaǵdaylarda mámleket penen qatnaslarǵa kirisiwıńızdı aytıp ótiń hám bul jeke ózińizge qanday tásir kórsetiwini aytıń.

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ KONSTITUCIYASÍ MÁMLEKET ĞÁREZSIZLIGINIŇ HUQÍQÍY NEGIZI

Ózbekistan Respublikası Konstituciyası mámleketimiz ğárezsizliginiń huqıqıy negizi, xalıq qálewi-kúsh-jigeriniń eń joqarı kórinisi. Hár bir mámleket tiykarǵı nızamda birinshi orında óziniń basqarıw formasın kór-

setiwi tiyis. Sebebi mámlekettiń siyasiy-huqıqıy statusı belgilenbey turıp, jámiyettiń jámiyetlik-siyasiy, ekonomikalıq, ruwxıy hám mádeniy turmısınıń turaqlı baǵdarlarına tiyisli qaǵıydaların anıqlastırıw mánisiz bolar edi.

Konstituciya Respublikanıń suvereniteti bekkemleniwi menen Ózbekistan shın mánisinde ǵárezsizlikke hám erkinlikke eristi. Jer, jer astı baylıqları, basqa tábiyiy qorlar, ekonomikalıq, ilimiy-texnikalıq hám intellektual imkaniyatlar milliy baylıqqa aylandı, ózbek xalqınıń haqıyqıy tariyxı hám mádeniyatı tiklendi, shayırlar, muǵallimler, oyshıllar, mámleketlik ǵayratkerleriniń pák isimleri tiklendi. Insannıń huqıq hám erkinlikleri Konstituciya hám nızamlar tárepinen qorǵalǵan.

Mámleket ǵárezsizligine erisiw, BMSH hám bir qatar basqa xalıq aralıq shólkemlerge aǵza bolıw Ózbekistangá óz aldına sırtqı siyasattı júrgiziwge, xalıq aralıq qatnasıqlardıń turaqlı baǵdarların hám áhmiyetli táreplerin ózi belgilewge imkan jarattı.

Konstituciyamızdıń 1-statyası elimiz ǵárezsizliginiń xalıq aralıq demokratiyalıq qádiriyatlar menen tıǵız baylanıslıǵın belgileydi hám sonıń ushın Ózbekistandı tek ǵana suveren emes, al demokratiyalıq respublika dep járiyalaydı.

HUQÍQÍY MÁDENIYAT HÁMDE ONÍŃ SHAXS HÁM MÁMLEKET PENEN TÍGÍZ BAYLANÍSÍ

Elimizde alıp barılıp atırǵan reformalardıń nátiyjeliligin jáne de arttırıw, mámleket hám jámiyettiń hár tárepleme hám jedel rawajlanıwı ushın jaǵday jaratıw elimizdi modernizaciyalaw, sonday-aq turmıstıń barlıq tarawların liberallastrıw boyınsha ústem baǵdarlardı ámelge asırıw maqsetinde elimiz Prezidenti Shavkat Mirziyoev tárepinen 2017—2021-jıllarda Ózbekistan Respublikasınıń rawajlandırıwdıń bes turaqlı baǵdarı boyınsha háreketler strategiyası járiyalandı.

Strategiyanıń ekinshi baǵdarı «Nızam ústemligin támiyinlew hám sud huqıq sistemasın jáne de reformalawdıń turaqlı baǵdarları» dep ataladı. Bul baǵdarda tómendegi ilajlar ámelge asırılıwı belgilengen:

- sud hákimiyatınıń haqıyqıy erkinligin támiyinlew, sudtıń abıroyın asırıw, sud sistemasın demokratiyalastırıw hám jetilistiriw;
- puqaralardıń huqıq hám erkinliklerin isenimli qorǵaw kepilliklerin támiyinlew;
- hákimshilik, jinayıy, puqaralıq hám xojalıq nızamshılıǵın jetilistiriw;

- jinayatshılıqqa qarsı güresiw hám huqıqbuzarlıqlardıń aldın alıw sistemasın jetilistiriw;
- sud-huqıq sistemasında nızamlılıqtı jáne de bekkemlew;
- yuridikalıq járdem hám xızmet kórsetiw sistemasın jetilistiriw.

Nızam üstemligin támiyinlew ushın dáslep xalıqtıń huqıqıy mádeniyatın hám sana-sezimin kóteriw zárúr.

Huqıqıy sana-sezim — jámiyetshilik sana-sezimińniń bir tarawı bolıp, bunda bilimler, talqılawlar, bahalar, adamlardıń huqıqqa qatnası qalıpleseı. Huqıqıy sana-sezim qanshelli joqarı bolsa, huqıqıy mádeniyat dárejesi de sonshelli joqarı boladı.

Ruwxıy dúnyası bay adam huqıqqa tiyisli bilimlerdi tek iyelep qalмай, ol bul bilimlerdi serlep, huqıqtı durıs túsiniw hám oǵan durıs qatnasta bolıwdı jolǵa qoyadı. Eger adam huqıqtıń áhmiyetin durıs bahalasa hám onıń talapların húrmet etse, ol nızamdı buzawǵa háreket etedi.

Eger adam huqıqqa húrmentsizlik penen qatnasta bolsa, ol álbette nızamǵa qayshı háreket etedi. Solay eken, huqıq talapların az ǵana pisent etpeslik te huqıqıy normalardı buzıwǵa alıp keledi. Mine sonıń ushın huqıqtı biliw úlken áhmiyetke iye

Nızamlardı biliw óz-ózinen huqıqıy mádeniyattıń joqarı dárejesinen derek bermeydi. Nızamlardı jaqsı biliw, biraq soǵan qaramastan, olardıń talapların orınlamaw múmkin. Huqıqıy mádeniyattıń bolıwı tek nızamlardı biliwdi ǵana emes, al olarǵa boysınıwdı da názerde tutadı.

2-tapsırma. Sorawǵa oylap kórip, juwap beriń:

Huqıqıy mádeniyatlı adam nızamlardı ulıwma bilmeytuǵın yamasa jaman biletuǵın yaqi bilse de olardı buzatuǵın adamnan nesi menen pariqlanadı?

Nızamlardı biletuǵın adam jeke hám jámiyetlik máplerdi yuridikalıq jaqtan sawatlı qorǵawǵa, shaxs huqıqları hám erkinliklerin buzıwǵa qarsı turıwǵa uqıplı boladı. Biraq nızamdı biliwdiń ózi oǵan ámel etiw ushın jeterli emes. Solay eken, huqıqıy mádeniyat nelerden quralǵan, degen soraw orınlı boladı.

Ádep-ikramlılıq ruwxıy qádiriyatlar, isenimler huqıqıy mádeniyat-
tıń «fundamenti» bolıp tabıladı. Fundament qanshelli bekkem, jaqsı
«qurılğan» bolsa, huqıqıy bilimlerdeń sapası hám olardan paydalanıw
sheberligi, nızamǵa qatnastıń qandaylıǵı (oǵan húrmet penen qaraw
sezimi), huqıqıy normalardı orınlawǵa tayarlıq, nızamlılıq hám huqıqıy
tártipti bekkemlewge jedel járdem beriw sonshelli kúshli orın aladı.

2-tapsırma.

Oylap kórip, juwap beriń:

1. Huqıqıy mádeniyatqa iye adamnıń ádep-ikramlılıq ruwxıy kózqarasları hám isenimleri qanday bolıwı kerek?
2. Aman mámleket hám huqıq tiykarları páninen hámıyshe bes aladı, biraq, ol bárqulla sabaqqa keshigip keledi, basqa sabaqlarda sabaq procesine kesent berip otıradı. Amannıń húqıqıy mádeniyatı joqarı dep bahalawımız múmkin be?
3. «Huqıqqa qatnas» degende ne túsiniledi?
4. Huqıqtı qollanıw menen baylanıslı jaǵdaylarda adamnıń is-háreketleri, sizińshe, qanday bolıwı kerek?

3-tapsırma.

Tómendegi jaǵdaylardı kórip shıǵıń hám olarda bayan etilgen is-háreketler nızam talaplarına qayshı keliwi yaki kel-mesligin anıqlań. Óz pikirinizdi aytıń.

1-jaǵday.

Sud májilisi zalında puqara K. jinayat islegenlikte ayıp-
lanıp, oǵan qarata jinayat isi kórilip atır edi. Sud májilisi
procesinde K. isti alıp barıp atırǵan sudya M. nı tınbastan
mazaqlap, onıń abıroyı hám ar-namısın kemsitip, sóginer edi.
Sudyanıń sud májilisi zalında tártip saqlanıwı haqqındaǵı nı-
zam talaplarına ámel qılmay, azatlıqtan ayırıw orınlarınan
shıqqannan soń, oǵan qarata adam óltiriwshilik isleytuǵının
aytıp qorqıtıa basladı. Tek sud májilisleri zalınan konvoy jár-
deminde shıǵarıp jiberilgennen keyin ǵana K.nıń háreketleri
juwmaqlandı.

K. óz háreketleri menen basqalardıń huqıqların buzǵan, dep esaplaw múmkin be? Ol nızam hám ádep-ikramlılıq normaların buzǵan ba?

2-jagday.

Qurılıs baslıǵı K. turaq jay úyin tapsırıwǵa tayarlıq kórip atırǵanda toplanıp qalǵan shıǵındılardı alıp barıp, toǵayǵa tógiwge kórsetpe beredi. Shıǵındılardı tógiwge úyrengen aydawshı B. toǵay qarawılı tárepinen qolǵa alınadı. Aydawshı B. shıǵındılardı toǵayǵa tógiw buyrıǵın qurılıs baslıǵınan alǵanın túsindiredi.

Qurılıs baslıǵı K. háreketlerinde huqıq buzarlıqtı kóriw múmkin be? Aydawshı B. háreketlerinde-she? Múmkin bolsa, bul qanday huqıq buzarlıq dep oylaysız?

4-tapsırma

Tómendegi naqıl-maqallardı huqıqıy sana-sezim menen baylanıstırıń:

- Nızam — bul nızam.
- Nızam bar jerde qorǵaw da bar.

Bilimińizdi sınań!

1. Ne ushın adamǵa huqıqıy bilimler zárúr? Huqıqıy sawatsızlıq nelerge alıp keledi?
2. Sizińshe, nızam adamnıń jaqsı másláhátgóyi hám járdemshisine aylanıwı ushın ne islew kerek?
3. Huqıq normaları menen ádep-ikramlılıq normaları arasındaǵı óz ara baylanıslılıq nelerde kózge taslanadı?
4. Nızamlardı bilmey turıp ádilsizlikke qarsı gúresiwe bolama? Óz juwabıńızdı dálilleń.

2-§. XALÍQ ARALÍQ HUQÍQ

XALÍQ ARALÍQ HUQÍQÍY QATNASÍQLAR HÁM OLARDÍŃ PRINCIPLERI

Ózbekistan Respublikası Konstituciyasınıń 17-statyasına muwapıq, mámleketimiz xalıq aralıq qatnasıqlardıń tolıq huqıqlı subyekti bolıp tabıladı. Onıń sırtqı siyasatı mámleketlerdiń suveren teńligi, kúsh kórsetpew yamasa kúsh penen qorqıtpaw, shegaralardıń qol qatılmaslıǵı, kelispewshiliklerdi tınısh jol menen sheshiw, basqa mámleketlerdiń ishki jumıslarına aralaspaw tártip-qaqıydalarına hám xalıq aralıq huqıqtıń ulıwma maqullanǵan basqa qaqıydaları hám normalarına tiykarlanadı.

Respublika mámleketiń, xalıqtıń joqarı mápleri, párawanlıǵı hám qáwipsizligin támiyinlew maqsetinde awqamlar dúziwi, doslıq hám basqa mámleketler aralıq strukturalarǵa kiriwi hám olardan bólinip shıǵıwı múmkin.

Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyası, 17-statya.

Xalıq aralıq huqıq urıw-qáwim qatnasları ıdırap, birinshi mámleketler payda bolǵanda kelip shıqqan. Ol dáwirde áyyemgi adamlarda usı qatnaslardı tártipke salatuǵın hám úrp-ádetlerde bekkemlengen málim bir qaqıydalar qalıplesip úlgergen edi. Alǵashqı obshinalıq jámiyetinde urıw hám qáwim arasındaǵı qatnaslardı tártipke salatuǵın bul qaqıydalar toplamın mámleketlerge shekem bolǵan qáwimler aralıq «huqıq» dep ataw múmkin. Keyin ala rawajlanıp ol xalıq aralıq huqıqqa aylandı.

Xalıq aralıq huqıq mámleketler, xalıqlar hám xalıq aralıq shólkemler arasındaǵı hár túrli shólkemlerdi tártipke saladı.

Xalıq aralıq shártname — bir yamasa bir neshe hújjetlerde dúzilgen hám qanday atalǵanına qaramastan mámleketler yamasa basqa xalıq aralıq huqıq subyektleri arasında jazba túrde dúzilgen pitim bolıp, táreplerdiń óz ara huqıq hám minnetlemelerin óz ishine aladı.

Xalıq aralıq huqıq funkciyaları degende xalıq aralıq huqıqtıń xalıq aralıq huqıqıy tártipke salıw predmeti bolǵan qatnasıqlarǵa tásiriniń tiykarǵı baǵdarların túsniw tiyis.

Tómendegi funkciyalar ayrıqsha ajratıp kórsetiledi:

1) *turaqlastırıwshı* — xalıq aralıq huqıqıy normalar dúnya jámiyetshiligin shólkemlestiriw, málim bir xalıq aralıq huqıqıy tártipti belgilewi, onı bekkemlewi hám jáne de turaqlastırıwı tiyis;

2) *tártipke salıwshı* — onı ámelge asırıw arqalı xalıq aralıq huqıqıy tártipke erisiledi, tiyislisinshe, jámiyetlik qatnasıqlar tártipke salınadı;

3) *qorǵawshı* — xalıq aralıq huqıqıy qatnasıqlardıń tiyisli túrde qorǵalıwı degendi ańlatadı. Xalıq aralıq minnetlemeler buzılǵanda xalıq aralıq huqıq buzarlıqlar subyektleri xalıq aralıq huqıq tárepinen ruqsat etilgen juwapkershilik ilajları hám sankciyaların qollawǵa haqlı;

4) *málimleme-tárbiyalawshı* — mámleketlerdiń aqılǵa uǵras háreketleri jámlengen tájiriyesin tarqatıw, huqıqtan paydalanıw imkaniyatların járiyalaw, huqıqqa húrmet kórsetiw, onıń mápleri hám qádiriyatların qorǵaw ruwxında tárbiyalawdan ibarat.

**XALÍQ ARALÍQ QATNASÍQLARDÍŇ HUQÍQÍY TIYKARLARÍ.
XALÍQ ARALÍQ HUQÍQ DEREKLERI**

Xalıq aralıq huqıq subyektleri arasında kelisim arqalı jaratılǵan hám mámleketler aralıq qatnasıqlardı tártipke salatuǵın normalardan turadı.

Xalıq aralıq huqıqta eki tiykarǵı derek: xalıq aralıq shártnama hám xalıq aralıq dástúr ajratıladı. Biraq xalıq aralıq huqıqtıń bul eki tiykarǵı dereginen tısqarı xalıq aralıq shólkemler, xalıq aralıq konferenciyalar hám májilisler hújjetleri boladı. Bunday hújjetler xalıq aralıq shólkemler hám basqa subyektlerdiń ózleri ushın májbúriy minez-qulıq qaǵıydaların belgilep berse, xalıq aralıq huqıqtıń qosımsha dereklerine aylanadı.

Xalıq aralıq huqıqtıń tártipke salıw predmeti suveren hám birininen ǵárezsiz sebyektlerdiń qatnasıqları bolıp tabıladı. Mámleket ishki huqıqı ayrıqsha mámleket ishindegi subyektler arasındaqı, ádette, bir mámlekettiń aymaǵı shegarasında hám ishki wákilligi kólemindegi qatnasıqlardı tártipke saladı. Mámleketler, milletler hám xalıqlar, sonday-aq xalıq aralıq shólkemler xalıq aralıq huqıq subyektlerine kiredi.

Xalíq aralıq prinsipleri — xalıq aralıq qatnasıqlar subyektlarınıń mámleketler tárepinen xalıq aralıq qatnasıqlar tarawında islep shıǵılǵan xalıq aralıq turmıstıń eń áhmiyetli máseleleri boyınsha eń zárúr ulıwma tán alınǵan minez-qulıq normaları bolıp esaplanadı.

Xalıq aralıq huqıq prinsipleriniń mazmunı:

- kúsh islepew hám kúsh penen qorqıtpaw prinsipi;
- xalıq aralıq kelispewshiliklerdi tınısh jol menen sheshiw prinsipi;
- mámleketlerdiń ishki wákilligine kiretuǵın jumıslarǵa aralaspaw prinsipi;
- xalıqlardıń teń huqıqlıǵı hám óz táǵdirin ózi belgilew prinsipi;
- xalıq aralıq huqıq minnetlemelerin hújdan menen orınlaw prinsipi;
- mámleket shegaralarınıń qol qatılmaslıǵı prinsipi;
- mámleketlerdiń aymaqlıq pütünligi prinsipi;
- İnsan huqıqları hám tiykarǵı erkinliklerin húrmetlew prinsipi.

Ózbekistan Respublikasınıń Sırtqı siyasiy iskerligi Xalıq aralıq huqıqtıń belgilengen norma hám prinsiplerine sáykes keledi. Atap aytqanda:

- Birlesken Milletler Shólkemi Rejesine;
- «Insan huqıqları pútkil dúnya dekloraciyası»na;
- «Xalıq aralıq huqıq prinsipleri haqqında»ǵı dekloraciyaǵa;
- «Evropa qáwipsizlik hám birge islesiw keńesiniń Xelsinki Juwmaqlawshı aktı»ne.

XALÍQ ARALÍQ QATNASÍQLAR

Xalıq aralıq qatnasıqlar — tınıshlıq hám birge islesiwdi ornatiw maqsetinde xalıq aralıq maydanda xızmet alıp baratuǵın mámleketler hám xalıq aralıq shólkemler, mámleket hám jámiyetlik shólkemler arasındaǵı siyasiy, ekonomikalıq, mádeniy, huqıqiy, diplomatiyalıq, áskeriy h.t.b. baylanıslardıń óz ara qatnaslı kompleksi bolıp esaplanadı.

«Ózbekistan — xalıq aralıq qatnasıqlardıń teń huqıqlı subyekti» konstituciyalıq prinsipi Ózbekistan Respublikasınıń házirgi kúndegi ornın kórsetip ǵana qoymastan, mámleketimiz dúnya jámiyetshiliginiń ajıralmas bólegi ekenin ámelde tastıyıqladı.

XALÍQ ARALÍQ ĞALABALÍQ HÁM JEKE HUQÍQ

Házirgi zaman xalıq aralıq huqıq ğalabalıq hám jeke bólimlerge bólinedi. **Xalıq aralıq ğalabalıq huqıq** mámleketler hám ğalabalıq húkimetti kórsetetuđın siyasiy shólkemler, sonday-aq xalıq aralıq shólkemler arasındađı qatnasıqlardı tártipke saladı.

Jeke huqıq sırt elli fizikalıq hám yuridikalıq tárepler qatnasqan puqaralıq huqıqıy qatnasıqlardı tártipke saladı. Mısalı, túrli mámleketlerge tiyisli firmalar arasındađı qatnasıqlar, túrli eller puqaralarının neke dúziwi h.t.b.

Xalıq aralıq huqıqıy normalar menen tártipke salınatuđın huqıqıy qatnasıqlarda qatnasıw ushın yuridikalıq statusqa iye shaxslar xalıq aralıq huqıqtıń subyektleri bolıp esaplanadı.

BMSH Bas Assambleyası Rezolyuciyasınıń 1-statyasında aytılıwınsha, bir mámleket tárepinen basqa mámlekettiń suvereniteti, aymaqlıq qol qatılmaslıđı yamasa siyasiy erkinligine qarsı áskeriy kúsh qollanıwı yamasa BMSHnıń Ustavına qayshı keletuđın basqa usılda qarsılıq etiwı **agressiya** dep ataladı.

1-tapsırma.

Xalıq aralıq huqıq subyektlerine hám ayırım ellerdiń agressiyasına mısallar keltiriń.

DÚNYANÍŃ HUQÍQÍY KARTASÍ

Dúnyada hár qıylı mámleketler kóp. Házirgi dúnyanıń «yuridikalıq» kartasında júdá ráńbáreń huqıq sistemaların ushıratıw múmkinligi biy-kardan emes. Sonlıqtan, hárbir mámleket óziniń milliy huqıq sistemasın dúzedi. Olardıń hárbiri óz ózgeshelikleri menen ajralıp turadı, biraq sonıń menen birge olar kóp ğana ulıwma táreplerge de iye boladı.

Huqıqtanıw páninde túrli huqıq sistemaların olardıń uqsaslıđına qarap birden-bir «huqıqıy shańaraq»qa biriktiriw qabil etilgen.

Roman-german yamasa kontinental «huqıqıy shańaraq» (Albaniya, Franciya, Ispaniya, Italiya h.t.b) sudlardıń nızam jaratıw huqıqın tán almaydı. Ol sudlardıń nızam shıǵarıwshıǵa aylanıwına qarsı. Sonıń ushın tiy-

kargı huqıq deregi sıpatında ol tek nızamdı, konstituciyalıq hám nızamğa tiykarlanıp qabıllanğan basqa normativ-huqıqıy hújjetlerdi ğana moyınlaydı.

Inglis-Amerika «huqıqıy shańaraqı» yamasa «ulıwma huqıq» sisteması (AQSH, Kanada, Avstriya, Britaniya óz ara doslıq elleri h.t.b) kontinental «huqıqıy shańaraq»tan pariqlanıp, tiykarǵı huqıq deregi sıpatında nızamdı emes, al sud precedentin, yaǵnıy sud qararında bar bolǵan qaǵıydanı moyınlaydı.

Diniy-dástúriy «huqıqıy shańaraqı» (Yaponiya, Hindstan, Qıtay h.t.b.) tiykarǵı huqıq deregi sıpatında diniy tártip-qaǵıydalardı moyınlaydı.

Degen menen usı «huqıqıy shańaraqlar» bir jaǵdayda tek nızamlarǵa, basqa jaǵdayda — precedentlerge, yaǵnıy sud qararlarına, úshinshi jaǵdayda diniy-huqıqıy normalarǵa tiykarlansa da, turmıs olarǵa degen sonday talaplardı qoyadı, olardı itibarsız qaldırıwǵa bolmaydı. Sonıń ushın «huqıqıy shańaraqlar» nızamların sud precedenti tártip-qaǵıydaları menen, diniy-huqıqıy normalardı bolsa nızam hám kodeksler menen biraz iykemlesiwsheń halda biriktiredi. Bul jaǵdaylar mámleket nızamların jaratar eken, turmıs talapları menen esaplasıwǵa májbúrligin hám shárt ekenligin dálilleydi.

Hárqanday jámiyette hám mámlekette huqıq sisteması obyektiv túrde jaratıladı, degen menen, birden-bir nızam shıǵarıwshı bunı jeke qálewi hám ıqtıyarı menen ámelge asıra almaydı. Bunday óz basımshalıqtan turmıstıń ózi bas tartadı.

Huqıq adamlar paydası ushın xızmet etiwge shaqırılǵanı sebepli, onıń sisteması nızam tárepinen turmısta shınında da bar bolǵan jámiyetlik qatnasıqlarǵa baylanıslı halda dúziledi.

Qollanılıp atırǵan huqıq normaları ğalabalıq tártipke, yaǵnıy usı huqıqıy sistemasınıń ulıwma principlerine qayshı kelgen ayırım jaǵdaylarda xalıq aralıq huqıqtı qollanıw sheklenedi. Bul qaǵıyda ğalabalıq tártip haqqındaǵı qosımsha shárt dep ataladı.

Sırtqı sawda-satıq pitimleri (mısalı, sırt el qatnasındaǵı aldı-sattı shártnamaları)nen kelip shıǵatuǵın minnetlemelerdi ilajı barınsha nátiyjeli ámelge asırıw ushın sırt elli fizikalıq hám yuridikalıq tárepler—usı shártnamalar tárepleriniń huqıqıy haq-huqıqın anıqlaw zárúrligi tuwıladı. Olarǵa qarata ádette tómendegi tártip túrleri qollanıladı:

- milliy tártip, bunda sirt elli yuridikaliq hám fizikalıq táreplerdiń huqıqıy haq-huqıqı milliy puqaralar hám yuridikaliq tárepler haq-huqıqına teńlestirilgen;
- imkanı barınsha qolaylıq jaratıw tártibi, bunda nızam tárepinen túrli sirt ellerdiń rezidentlerine tiyisli huqıqıy haq-huqıqı belgilenedi.

Insan huqıqları boyınsha xalıq aralıq hújjetlerdiń ózine tán ózgesheliklerine tómendegiler kiredi:

- 1) universal kóriniske iye (yaǵnıy, insan huqıqları hám barlıq tiykarǵı erkinlikleri húrmetlenedi);
- 2) ulıwma qabıl etilgen (yaǵnıy, barlıq mámleketlerde ámel etiledi);
- 3) rasası, jınısı, dini, tili hám basqalarǵa qaramastan hámmege tásir etedi;
- 4) nızamlarda bul másele boyınsha milliy modellerdi islep shıǵıw ushın túrtki bolıp xızmet etedi.

**SÍRTQÍ SIYASAT BOYÍNSHA 2017-2021-JÍLLARDA
ÓZBEKISTANDÍ RAWAJLANDÍRÍW BOYÍNSHA
HÁREKETLER STRATEGIYASÍ**

Mámleketimiz Prezidenti Sh.M. Mirziyoev 2017-2021-jıllarda Ózbekistandı rawajlandırıw boyınsha háreketler strategiyasında turaqlı baǵdarlardan biri — tereń oylanǵan, óz ara mápdar hám ámeliy sırtqı siyasat júrgiziw, Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyalıq sisteması, suvereniteti, aymaqlıq pütünligin qorǵawǵa ayırıqsha itibar beredi.

Málimleme qáwipsizligin támiyinlew hám málimlemeni qorǵaw sistemasın jetilistiriw, málimleme tarawındaǵı qarsılıqlarǵa qarsı óz waqtında hám múnásip háreketlerdi dúziw; puqaralıq, milletler hám konfessiyalar aralıq tınıshlıq hám de tatıwlıqtı bekkemlew; mámlekettiń qorǵanıw qábiliyetin bekkemlew, Ózbekistan Qurallı Kúshleriniń jawıngerlik qúdiretin arttırıw; tábiyiy qorshaǵan ortalıq, xalıq salamatlıǵı hám genofondına zıyan jetkeretuǵın ekologiyalıq mashqalalardıń aldın alıw; ayırıqsha jaǵdaylardıń aldın alıw hám saplastırıw sistemasın jetilistiriw usı tarawdıń tiykarǵı baǵdarları sıpatında tayınlandı.

Biliminizdi sınań!

1. Házirgi zaman xalıq aralıq huqıqıy normalardıń ózgesheliklerin aytıp ótiń.
2. Xalıq aralıq qatnasıqlar qanday principiierge tiykarlanıp qurıladı?
3. Xalıq aralıq huqıqtıń dereklerin aytıp ótiń.
4. Ózbekistan Respublikasınıń xalıq aralıq qatnasıqları qanday nızamlar menen tártipke salınadı?
5. Ózbekistan Respublikası sırtqı siyasatınıń tiykarǵı principielerin aytıp ótiń.
6. Xalıq aralıq jeke huqıqtıń xalıq aralıq ǵalaba huqıqtan ayırmashılıǵın túsindiriniń.
7. Qanday normativ hújjetler sırt el puqaraları hám olardıń birlespeleriniń qanday da bir mámlekette bolıw tártibin belgileytuǵın tártip-qaǵıydalardı qamtıp aladı?
8. «2017-2021 jıllarda Ózbekistandı rawajlandırıwdıń 5 tu-raqlı baǵdarı boyınsha háreketler strategiyası»nda sırtqı siyasattıń qanday sharaları názerde tutılǵan?

3-§. BIRLESKEN MILLETLER SHÓLKEMINIŇ MAQSET HÁM WAZÍYPALARI

BIRLESKEN MILLETLER SHÓLKEMINIŇ DÚZILIWI, MAQSET HÁM WAZÍYPALARI

Ekinshi Jer-júzilik urıs (1939—1945-jillar) pitkennen soń, 1945-jılı 24-oktyabrde San-Franciskoda (AQSH) 51 mámleket dúnyada tınıshlıq hám qáwipsizlikti saqlaw maqsetinde BMSH Ustavın imzaladı, onı shın mániste Tınıshlıq konstituciyası dep ataw múmkin.

Házirgi kúnde 193 mámleket BMSH aǵzası boldı, sonıń ishinde Ózbekistan da 1992-jılı 2-martta BMSHniń teń huqıqlı aǵzasına aylandı. BMSH ustavına muwapıq BMSH áskeriy kúshleri BMSH Qáwipsizlik Keńesi qararı menen hám onıń bassılıǵında dúziledi hám ámel etedi. Bul áskeriy kúshler tek ǵana ayrıqsha jaǵdaylarda basqa barlıq ilajlar nátiyje bermegende (BMSH Ustavı, 42-statya), tınıshlıq buzılǵanda yamasa oǵan qáwip tuwılǵanda, agressiya jaǵdaylarında (BMSH Ustavı, 39-statya) xalıq aralıq tınıshlıq hám qáwipsizlikti tiklew hám qollap-quwatlawǵa xızmet etedi.

Urıslar tariyxınan

Adamzat tariyxında planetamızda 15 mıńnan aslam urıs bolıp ótken, olarda 3,5 mlrd. tan aslam adam ólgen. Sonıń ushın barlıq dáwirlerde de adamlar kelip shıǵıp atırǵan mashqalalardı tınısh jol menen sheshiw ústinde bas qatırǵan.

BMSHniń barlıq qatnasıwshı mámleketleri óz háreketlerinde tómendegi principiierge ámel etiwge májbúr:

- teńlik;
- xalıq aralıq norma hám pitimlerge ámel etiw;
- kelispewshiliklerdi tınıshlıq jolı menen sheshiw;
- kúsh penen qorqıtıw yamasa onı qollanıwdan bas tartıw;
- ishki jumıslarǵa qosılmaw;
- birge islesiw.

Solay etip, BMSHniń tiykarǵı maqsetleri tómendegiler bolıp tabıladı:

- pútkil dúnyada tınıshlıqtı qollap-quwatlaw;
- doslıq qatnasıqlardı rawajlandırıw;
- kámbaǵallıq, jarlılıq, kesellik, sawatsızlıqtı saplastırıw;
- qorshaǵan ortalıqqa jetkizilgen zıyannıń aldın alıw;
- insan huqıqları hám erkinliklerin qorǵaw.

Óz maqset hám wazıypaların ámelge asırıw ushın BMSH altı bas organnan ibarat óz dúzilisine iye.

Bas Assambleya	BMSHniń eń wákillikke iye organı. Onıń jumısında 193 mámleket qatnasadı, olar hár jılı global tústegi 150 den artıq máseleni talqılaydı.
Qáwipsizlik Keńesi	5 mámleketten (AQSH, Rossiya, Qıtay, Ullı Britaniya, Franciya) hám 2 jil múddetke saylanatuǵın 10 turaqlı bolmaǵan qatnasıwshılardan quralǵan. Qáwipsizlik Keńesi tınıshlıq hám qáwipsizlikti saqlaw máselelerin kórip shıǵadı.
Ekonomikalıq hám Jámiyetlik Keńes	BMSHne aǵza 54 mámleketten ibarat, social-eko-nomikalıq máselelerdi kórip shıǵadı.
Qáwenderlik Keńesi	burıńǵı kolonial jerlerdiń óz baǵdarın anıqlawına járdemlesetuǵın baqlaw organı.
Xalıq aralıq Sud	15 sudyadan ibarat bolıp, mámleketler arasındaqı kelispewshiliklerdi kórip shıǵadı, sonday-aq xalıq aralıq mashqalalar boyınsha konsultativ juwmaq-law beredi.
Sekretariyat	BMSH Bas Xatkeri tárepinen basqarıladı hám hákimshilik organ bolıp esaplanadı.

Birlesken Milletler Shólkemi tariyxınan

BMSH nı dúziw haqqındağı qarar SSSR (burıngı), AQSH, Angliya hám Qıtay sırtqı isler ministrliğiniń Moskvadağı Keńesinde 1943-jılı qabıllanğan.

Birlesken milletler shólkemi 1945-jıl 24-oktyabrde dúzilgen. 24-oktyabr hár jılı BMSH kúni sıpatında belgilenedi. Birlesken milletler shólkeminiń Ustavı bolsa San-Francisko konferenciyasında 1945-jılı qabıllanğan. Ustavın dáslep 51 mámleket imzalağan, búgingi kúnde olardıń sanı 190 nan astı.

Dáslep BMSHne 51 mámleket aǵza bolǵan bolsa, búgingi kúnge kelip aǵzalar sanı 193 mámleketke jetti.

Ózbekistan BMSH aǵzalığına 1992-jılı 2-martta qabılandı. BMSH bas mákemesi—Nyu-Yorkta, (AQSH) jaylasqan.

BMT shtab kvartirasi. Nyu York

Tapsırma.

Tınımsız júzege kelip atırǵan áskeriy soqlıǵısıǵıwlarǵa óz pikirinizdi bildiriń. Sizińshe, mámleketler arasında bárqulla úlken hám kishi urıslar bolıwına sebep ne?

INSAN HUQÍQLARÍ ULÍWMA JÁHÁN DEKLARACIYASÍ

Insan huqıqları ulıwma jáhán deklaraciyası—1948-jılı 10-dekabrde Birlesken Milletler Shólkemi Bas Assambleyasınıń úshinshi sessiyasında 217 A (III) rezolyuciyası arqalı qabıl etilgen hám BMSHne aǵza barlıq mámleketlerge usınılǵan.

Deklaraciya teksti barlıq adamlarǵa tiyisli huqıqlardı global anıqlap bergen birinshi hújjet.30 statyadan ibarat bolıp, ekonomikalıq, jámiyetlik hám mádeniy huqıqlar haqqındaǵı xalıq aralıq pakt, sonday-aq Puqaralıq hám siyasiy huqıqlar haqqındaǵı xalıq aralıq pakt hám de eki Fakultativ Bayanlama menen birgelikte Insan huqıqları xalıq aralıq bill-diń bir bólimi bolıp esaplanadı. 1950-jılı Insan huqıqları ulıwma jáhán deklaraciyası qabıllanıwı húrmetine BMSH Insan huqıqları kúnin belgiledi. Ol 10-dekabrde belgilenedi.

BALALAR HUQÍQLARÍN QORGAW BOYÍNSHA BMSH XÍZMETI

BMSH janındaǵı YUNESKO (BMSHniń Bilimlendiriw, ilim hám mádeniyat máseleleri menen shuǵıllanıwshı shólkemi), XMSH (Xalıq aralıq miynet shólkemi), PDDSSH (Pútkil dúnya densawlıqtı saqlaw shólkemi) hám basqa xalıq aralıq shólkemler ámel etedi, olardıń xızmeti insaniyattıń global mashqalaların sheshiwge qaratılǵan.

1946-jıldan baslap BMSH kóleminde sonday-aq BMSH Balalar Qorı (YUNISEF) da ámel qılmaqta. Ol mámleketlerge ayrıqsha jaǵdaylarda járdemlesedi, sonday-aq birlemshi medicinalıq-sanitariyalıq járdem kórsetiw, taza ishimlik suwı menen támiyinlew, qolaylı sanitariyalıq sharayatlar jaratıw menen shuǵıllanadı, balalar hám hayallardıń awqatlanıwı hám bilim alıwı ústinen qadaǵalaw júrgizedi.

YUNISEFtiń belsendi jumısları sebepli hár jılı 3 millionnan aslam balanıń ómiri saqlap qalınadı.

1959-jılı BMSH Bas Assambleyası Balalar huqıqları deklaraciyasın qabılladı. Onıń maqseti baxıtlı balalıqtı támiyinlew, balalardıń huqıq hám erkinliklerinen olardıń ózleri hám jámiyet máplerinde paydalanıwdan ibarat bolıp, barlıq mámleketler hám mápdar shaxslardı balalarǵa berilgen huqıqlardı tán alıwǵa hám olarǵa ámel etiwge shaqırdı.

1979-jılı BMSH tárepinen Xalıq aralıq balalar jılı dep járiyalandı. Balalardıń huqıqları, sonday-aq, 1989-jıl 20-yanvarda Balalar huqıqları haqqındaǵı Konvenciyada da bekkemlep qoyılǵan. Bunda mámleketler tárepinen 18 jasqa tolmaǵan shaxslar ushın ápiwayı huqıqlar támiyinleniw názerde tutılǵan:

- óz shańaraǵında jasaw huqıqı;
- jeterlishe awqatlanıw hám taza suw menen támiyinleniw huqıqı;
- qolaylı jasaw dárejesine iye bolıw huqıqı;
- densawlıǵınıń saqlanıw huqıqı;
- ayırıqsha ğamxorlıq hám arnawlı professional tayarlıq alıw huqıqı;
- óz tilinde sóylesiw, óz dininen hám mádeniyatınan paydalanıw huqıqı;
- oynılar hám kewil ashar ilajlarda qatnasıw huqıqı;
- erkin bilim alıw huqıqı;
- óz densawlıǵın qorǵaw huqıqı;
- reyimsizlik, kemsitiw hám ádilsiz qatnasta bolıwdan qorǵanıw huqıqı;
- óz pikirin erkin bildiriw, óz kózqarasların bildiriw ushın teńlesleri menen ushırasıw huqıqı.

Ózbekistan da 1989-jılı Balalar huqıqları haqqındaǵı Konvenciyanı imzaladı, ol boyınsha alınǵan minnetlemelerdi ámelge asırıw maqsetinde «Salamat áwlad ushın» qorı dúzilgen.

Bilimińizdi sınań!

1. BMSH qashan hám qanday maqsette dúzilgen?
2. Kelispewshliklerdi sheshiwde BMSHne aǵza mámleketler qanday principiierge tiykarlanıp is kóredi?
3. BMSHniń tiykarǵı shólkemlerin hám olardıń wazıypaların aytıp ótiń.
4. Mámleketler arasındaǵı kelispewshilik máselelerin sheshiwde BMSH Xalıq aralıq sudı qanday orındı iyeleydi?

4-§. ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ PUQARALÍGÍ

FUQARALARDÍN HUQÍQÍY HALATÍ

Puqaralıq institutı hárbir suveren mámleket ushın májbúriy bolıp esaplanadı. **Puqaralıq** fizikalıq shaxslar hám mámleket arasında turaqlı siyasiy-huqıqıy baylanıslar barlıgın ańlatadı. Puqaralıq shaxstıń huqıqıy halatın nızamlı túrde tártipke saladı hám onıń tiyisli huqıqları hám minnetlemelerin belgilep beredi.

Biraq puqaralıq statusı hárbir insańǵa berilmeydi, sebebi mámlekette jasaytuǵın barlıq adamlar da onıń puqaraları esaplanbaydı.

Basqa mámleketlerde bolǵanı sıyaqlı, Ózbekistanda da málim bir turmıslıq jaǵdaylardan kelip shıǵıp, waqtınsha yamasa turaqlı jasaytuǵın Ózbekistan puqarası bolmaǵan adamlar kóplep tabıladı. Bul taypaǵa sırt el puqaraları hám de basqa mámleket puqarası ekenligin dálilley almaytuǵın puqaralıǵı bolmaǵan shaxslar kiredi.

Biraq Ózbekistan puqarası bolmasa da, bul shaxslar onıń nızamlarına boysınıwı, Konstituciya, nızamlarda hám xalıq aralıq shártnamalarda belgilengen minnetlemelerdi orınlawı shárt.

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍNÍN PUQARALÍGÍ

HAQQÍNDAǴÍ NÍZAM

«Ózbekistan Respublikasınıń Puqaralıǵı haqqında»ǵı Nızam 1992-jıl 2-iyulde qabıl etilgen. Ózbekistan Respublikasınıń puqaralıq haqqındaǵı nızamları Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyası tiykarında qabıl etilgen bul Nızamnan hám Ózbekistan Respublikasınıń usı Nızamǵa muwapıq shıǵarılatuǵın basqa nızam hújjetlerinen turadı.

Ózbekistan Respublikasında sırt el puqaraları hám puqaralıǵı bolmaǵan shaxslardıń huqıq hám erkinlikleri xalıq aralıq huqıq normalarına muwapıq támiyinlenedi. Olar insan huqıqları tarawındaǵı hárbir adamǵa qarata berilgen xalıq aralıq hújjetler tárepinen tán alınǵan huqıq hám erkinliklerden paydalanadı.

Tek mámleket puqaralarına tiyisli bolǵan ayırım huqıqlar buǵan kirmeydi. Ózbekistan puqaralarınan parıqlı túrde sırt el puqaraları saylaw huqıqınan paydalana almaydı, deputatlar yamasa senatorlar sıpatında saylanıwǵa hám armiyada xızmet etiwge haqlı emes. Bul barlıq mámleketlerde tán alınǵan ámeliyat bolıp, bunday sheklewler kemsitiw sharaları bolmaydı.

Ózbekistan Respublikasında mámlekette jasaytuǵın barlıq adamlar ushın birden-bir puqaralıq belgilenen bolıp, olardıń teńligi Konstituciya dárejesinde belgilenen. Bul princip boyınsha barlıq puqaralar nızam alında teń. Sociallıq jaǵdayı, rasalıq yamasa milliy kelip shıǵıwı, genderlik baylanıslıǵı, tili, dini yamasa siyasiy isenimine qaramastan hesh nársе puqaralar teńligine jete almaydı. Puqaralar teń huqıqlıǵınıń buzılıwı konstitucional huqıq hám erkinliklerge qarsı jinayat dep tán alınadı hám Ózbekistan Respublikası Jinayat kodeksine (141-statyası) muwapıq jinayıt-huqıqıy juwapkershilikke tartıladı. Ózbekistanda eki puqaralıq tán alınbaydı.

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ PUQARALÍǴÍN ALÍW

«Ózbekistan Respublikası puqaralıǵı haqqında»ǵı Nızamda puqaralıqtı alıwdıń birneshe negizi berilgen:

- tuwılǵanlıǵı boyınsha;
- Ózbekistan Respublikası puqaralıǵın alıwı nátiyjesinde;
- Ózbekistan Respublikasınıń xalıq aralıq shártnamalarında názerde tutılǵan tiykarlarǵa qarap;
- «Ózbekistan Respublikası puqaralıǵı haqqında»ǵı Nızamda názerde tutılǵan basqa jaǵdaylarda.

Balanıń tuwılıwı tuwılǵan mámleketiniń puqaralıǵın óz-ózinen alıw ushın tábiyiy negiz bolıp xızmet etedi. Bala Ózbekistan aymaǵında yamasa onnan tısqarıda tuwılǵanına qaramastan, eger onıń ata-anası Ózbekistan puqaraları bolsa, ol óz-ózinen onıń puqaralıǵın aladı. Eger ata-anasınan biri Ózbekistan puqarası bolmasa da, bala onıń puqaralıǵın alıwǵa haqlı. Ata-anası apatrid bolıp, olar turaqlı Ózbekistan aymaǵında jasasa da, bala Ózbekistan puqaralıǵın aladı. Hátte, ata-anası kimligi biytanı bolǵan jaǵdayda da bala óz-ózinen puqaralıqqa iye boladı.

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ PUQARALÍĞINIŇ TOQTATÍLÍWÍ

Ózbekistan puqaralığınıń toqtatılıwına tómendegiler tiykar boladı:

- mámleket puqaralığınan shıǵıw;
- puqaralıqtan ayırılıwı aqıbetinde;
- Ózbekistan xalıq aralıq shártnamalarında názerde tutılǵan basqa tiykarlar boyınsha.

PUQARALÍQTAN AYÍRÍWDÍ QADAǵAN ETIW

Iltimasnama menen múrájáát etken shaxs jınayiy juwapkershilikke tartılǵan yamasa oǵan qarata orınlanatuǵın sud húkimi kúshke kirgen jaǵdaylarda puqaralıqtan shıǵıwǵa jol qoyılmaydı.

Puqaralıqtan shıǵıw Ózbekistan mámleketlik qáwipsizlik máplerine qayshı bolǵan jaǵdayda da bunday iltimasnama qanaatlandırılmaydı.

PUQARALÍQTAN AYÍRÍW USHÍN AYRÍQSHA NEGIZLER

Nızamda, sonday-aq puqaralıqtan ayırıwdıń ayrıqsha tiykarları berilgen. Bunday tiykarlarǵa tómendegiler kiredi:

- shaxs sırt elde áskeriy xızmetke, qáwipsizlik xızmeti mákemelerine, policiyaǵa, ádillik mákemelerine yamasa mámleket hákimiyatı hám basqarıwınıń basqa mákemelerine jumısqa kirgenliginiń nátiyjesinde;
- eger sırt elde turaqlı jasawshı shaxs úsh jil ishinde keshirimli sebeplersiz konsullıq esabında turmaǵan bolsa;
- eger Ózbekistan Respublikası puqaralığı jalǵanlıǵı gúmansız maǵlıwmatlar yamasa jalǵan hújjetler beriw nátiyjesinde alınǵan bolsa;
- eger shaxs sırt eldiń paydasın gózlep jumıs alıp barıw yamasa tınıshlıq hám qáwipsizlikke qarsı jınayatlar islew arqalı jámiyet hám mámleket máplerine awır zıyan jetkergen, sonday-aq, terrorshılıq shólkemlerinde qatnasqan bolsa;
- eger shaxs sırt eldiń puqaralığın alǵan bolsa.

Bilimińizdi sınań!

1. Sizińshe, ne ushın hárqanday suveren mámlekette puqaralıq májbúriy esaplanadı?
2. Puqaralıq túsinigine sıpatlama berin.
3. Mámlekette jasap atırǵan, biraq onıń puqaralığın almaǵan adamlar qanday huqıq hám minnetlemelerge iye?
4. Qanday jaǵdaylarda puqaralıqtan ayırıw qadaǵan etiledi?

5-§. INSAN HUQÍQ HÁM ERKINLIKLERIN QORGAW MEXANIZMI

INSAN HUQÍQLARÍN QORGAWGA TIYISLI XALÍQ ARALÍQ HUQÍQÍY HÚJJETLER

Xalıq aralıq jámiyetshiligine kirgen Ózbekistan Respublikası mámlekette insan huqıqları hám erkinliklerin bekkemlewge jedel túrde járdem beriw, milliy nızamlardı insan huqıqları tarawındaǵı xalıq aralıq standartlarǵa sáykeslestiriw minnetlemesin ózine aldı.

Házirgi xalıq aralıq jámiyetshilik insannıń tábiyiy huqıqları ideysain huqıqiy normativ hújjetler dárejesinde bekkemlengen. Olardıń ishinde BMSH tárepinen qabil etilgen insan huqıqları pútkil jáhán deklaraciyası ayrıqsha orında turadı. Dekloraciya da búgingi kúnde hár bir insan jámiyetlik turmıstıń barlıq tarawlarında iye bolıwı tiyis bolǵan huqıq hám erkinliklerdiń minimal kólemi berilgen.

Insan huqıqları pútkil jáhán deklaraciyası tiykarında kóplep orınlanıwı shárt bolǵan hújjetler islep shıǵılǵan. Olar Insan huqıqları pútkil dúnya deklaraciyasınıń derlik barlıq rejelerine anıqlıq kirgiziwdi hám olardı rawajlandırıwdı, sonday-aq insan huqıqların qorgawshı málim bir xalıq aralıq usıllardı jarattı. Mısalı, fakultativ bayanlama ayrıqsha puqaralarǵa huqıqları buzılıp atırǵanlıǵınan BMSH qasındaǵı másláhát organı — Insan huqıqları boyınsha komitetke arız qılıw imkanın berdi.

Deklaraciya, eki Pakt hám Fakultativ bayanlama BMSHnıń ulıwma, huqıqiy qamtıw dárejesi boyınsha universal hújjetlerin quraydı. Kóbinese ol Insan huqıqları haqqında xalıq aralıq bill dep ataladı.

Insan huqıqları hám tiykarǵı erkinliklerin qorǵaw haqqında Evropa konvenciyası (1950-j) óz ishine puqaralıq hám de siyasiy, sonday-aq ayırım jámiyetlik ekonomikalıq huqıqlardı alǵan Konvenciyaǵa qosımsha bayanlamalar Evropa Keńesiniń hújjetlerine aylandı.

Olardıń ámelge asırılıwın qadaǵalaw ushın arnawlı mexanizmler — Evropa komissiyası hám Insan huqıqları boyınsha Evropa sudı dúzildi. Komissiya hám Sud puqaralardıń huqıqları buzılıwı menen baylanıslı arızlardı kórip shıǵadı. Arızdıń haqıyqatlıǵı anıqlansa, Sud tárepinen hár bir mámleket orınlawı shárt bolǵan qarar shıǵarıladı.

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ NÍZAMSHÍLÍǴINDA INSAN HÁM PUQARALARDÍŃ QORǴALÍWÍ

Mámleket gárezsizlikke eriskennen soń, Ózbekistan insan huqıqların qorǵawdıń milliy mexanizmin de jaratıp, basqıshpa-basqısh bekkemlep barmaqta.

Insan huqıqları hám erkinliklerin qorǵawda mámlekettiń ishki mexanizminiń tiykarǵı buwınları tómendegiler:

- ádil sudlawdı ámelge asıratuǵın sud organları;
- nızamlar anıq orınlanıwın qadaǵalaytuǵın hám insan erkinlikleri hám huqıqların qorǵaytuǵın prokuratura organları;
- huqıqbuzarlıqlarǵa shek qoyılıwı hám insan huqıqlarınıń qorǵalıwın támiyinlew boyınsha minnetlemelerdi orınlaytuǵın ishki isler organları.

Mámlekette insan huqıqları boyınsha qosımsha milliy shólkemler de dúzilgen. Olarǵa:

- Ózbekistan Respublikası Oliy Majlisiniń Insan huqıqları boyınsha Wákili (Ombudsman);
- Insan huqıqları boyınsha Ózbekistan Respublikası Milliy orayı;
- Ózbekistan Respublikası Prezidenti janındaǵı Ámeldegi nızam hújjetleri monitoringi institutı;
- Ózbekistan Respublikası Prezidenti janındaǵı Isbilermenlik subyektleriniń huqıqları hám nızamlı máplerin qorǵaw boyınsha wákili institutı kiredi.

SÍRT EL PUQARALARI HÁM PUQARALIGI BOLMAGAN SHAXSLARDIN HUQIQLARI

Puqaraligi bolmagan shaxslar — hesh bir mámlekettiń puqarası statusına iye bolmagan fizikalıq shaxslar (apatrid) delinedi. Puqaraligi bolmagan tolıq huqıqlı puqaralar esaplanbasa da, bul shaxslar olardı qabıl etken ámeldegi nızamlarına boysınıwı shárt. Puqaraligi bolmagan shaxslar barlıq insan huqıqlarına iye boladı, biraq tolıq huqıqlı puqaralardıń tiykarǵı jeńilliklerinen ayırılǵan. Ózbekistan Respublikası Konstituciyasınıń 22-statyasında Ózbekistan Respublikası óz aymaǵında da, onıń tısqarısında da óz puqaraların huqıqıy jaqtan qorgawı hám olarǵa qáwendelik kórsetiwine kepillik berilgen.

Ózbekistan Respublikasınıń 23-statyasına muwapıq, Ózbekistan Respublikası aymaǵındaǵı sırt el puqaralarınıń hám puqaraligi bolmagan shaxslardıń huqıq hám erkinlikleri xalıq aralıq huqıq normalarına muwapıq támiyinlenedi. Sonıń menen birge, olar Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyası, nızamları hám xalıq aralıq shártnamaları menen belgilengen minnetlemelerin orınladı.

Biliminzdi sınań!

1. İnsan huqıqları pútkil dúnya deklaraciyası qashan qabıl etilgen hám onıń mánisi neden ibarat?
2. İnsan huqıqları pútkil dúnya deklaraciyası tiykarında insan huqıqları boyınsha qanday hújjetler islep shıǵılǵan?
3. İnsan huqıqları boyınsha qanday hújjetler Evropa Keńesinde jetekshi esaplanadı?
4. Evropa komissiyası hám Evropa sudı ne maqsette dúzilgen?
5. Ózbekistan Respublikasınıń insan huqıqları hám erkinlikleri boyınsha ishki mámleket mexanizmi buwınların sanap ótiń.
6. Ózbekistan Respublikasındaǵı insan huqıqların qorgaw boyınsha qanday qosımsha milliy shólkemlerdi bilesiz?
7. Sırt el puqaraları hám puqaraligi bolmagan shaxslar qanday huqıq hám minnetlemelerge iye?

II BÓLIM. KONSTITUCIYALÍQ HUQÍQ TIYKARLARÍ

6-Ş. MÁMLEKETTE NÍZAMNÍŪ ÚSTINLIGI

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ KONSTITUCIYASÍ – MÁMLEKETTÍŪ TIYKARGÍ NÍZAMÍ

Konstituciya hárbir mámlekettíŪ tiykargí huqıqıy hújjeti bolıp, onıŪ normaları mámleket qurılısı, basqarıwın shólkemlestiriw principlerin hám shaxs-jámiiyet-mámleket qatnasıqların tártipke saladı.

Konstituciyada bekkemlengen tártip-qağıydalar yuridikalıq fundamentti payda etedi, oğan súyengen halda huqıqtıŪn basqa barlıq tarawları — finanslıq, puqaralıq, jinayıy, miynet hám basqalardıŪn normaları jaratıladı. Barlıq normativ-huqıqıy hújjet (nızamlar, pármanlar, qararlar hám t.b.) Konstituciyağa tiykarlanadı. Ol barlıq nızam hújjetleriniŪ tiykargí deregi bolıp esaplanadı.

Konstituciyada barlıq engizilgen nızamlar ushın tiykar bolatuǵın ideyalar hám rejeler bekkemlenedi. Hár bir mámlekettiń huqıqıy sistemasında onıń ústinligi mine usılar menen belgilenedi.

Konstituciyanıń jetekshi ornı usı mámlekettiń puqaraları menen birge mámlekettiń ózi de oǵan ámel etiwge májbúr ekenliginde de kórinedi. Huqıq hám mámlekettiń tek sonday sáykes jámiyette Konstituciya hám nızamlardıń ámeliy ústinligi támiyinlenedi.

1-tapsırma.

Siz kún boyı nızam menen neshe márte júzbe-júz keletuǵınıńızdı baqlap kóriń. Keyin hár bir nızamnıń tásirin talqılań. Olar hár birińiz ushın qanshelli paydalı ekenin túsindirip beriń.

Adam óziniń pútkil ómiri dawamında nızam menen turaqlı baylanısta boladı. Adam samolyotta ushqanda, jay satıp alǵanda, mashina aydaǵanda, úylengende, oqıǵanda yamasa islegende — usı sıyaqlı barlıq jaǵdaylarda ol yaki bul nızamlarǵa isi túsedı.

Huqıq — mámleket tárepinen ornatılǵan hám ol tárepinen qorǵalatuǵın hámme ushın májbúriy bolǵan minez-qulıq qaǵıydaları sisteması.

2-tapsırma.

«Qoyan» bolıp (biletsiz) ketip baratırǵan jolawshını, qanday da bir adamdı urǵan biyzarını yamasa svetofordıń janıp-óshiwine dıqqat bermesten ótip baratırǵan aydawshını kóz aldınızǵa keltiriń. Aytıp ótilgen jaǵdaylardıń hámмесinde adamlar túrlishe háreket etedi, biraq olardıń hámмесi málim bir huqıqıy aqıbetler menen baylanıslı.

Joqarıdaǵı jaǵdaylardaǵı huqıq buzarlardı qanday huqıqıy aqıbetlerge alıp keliwin anıqlań.

Huquqiy mámleket — huquqtıń ústinligi, sonday-aq sud erkinligi támiyinlenetuǵın, insan huqıqları hám erkinlikleri kepillenetuǵın, mámleketlik hákimiyat wákıllikleriniń bóli-niw principı tiykarında ámelge asırılatsuǵın demokratiyalıq mámleket.

3-tapsırma.

1. Ne dep oylaysız, ózbek hám qaraqalpaq xalıq maqalları hám huquqiy normalar arasında qanday baylanıs bar?
 - «Birewge gór qazba, óziń túserseń».
 - «Urlıq — urlıqtıń túbi qorlıq».
 - «Insan óz basına ózi jeter».
 - «Ash qarnım, tınısh qulaǵım».
 - «Baxtım óz qolımda».
 - «Toqlıqqa shoqlıq».
 - «Xorlıq ólimnen jaman».
 - «Urı urlap jolǵa túser,
Aqırında qolǵa túser».
 - «Jaman menen júrdim, qaldım uyatqa,
Jaqsı menen júrdim, jettim niyetke».
2. Barlıq jámiyetlik normalar ushın qanday belgi ulıwma belgi bolıp esaplanadı? Huqıq adamlardıń isháreketlerine qanday tárizde tásir kórsetedi?

Bilimińizdi sınań!

1. Huqıq túsinigine sıpatlama beriń.
2. Huquqiy normalar adamlar arasında ulıwma qabıl etilgen qanday qatnasıqlardı tártipke saladı?
3. Ulıwma insanıyılıq qádiriyatlar hám óz ara qatnas normaları huqıqta qalay sáwlelendiriledi hám bekkemlenedi?
4. Ne ushın huqıq insandı óz erkinliklerin sheklewge májbúrleydi?
5. «Huquqiy mámleket» túsinigine sıpatlama beriń.

7-§. ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ KONSTITUCIYALÍQ DÚZIMINIŇ TIYKARLARÍ

KONSTITUCIYALÍQ DÚZILISINIŇ QURAMI

Konstituciyalıq huqıq tarawı hár bir mámlekettiŇ milliy huqıq tarawınıŇ quramlı bólimi, mámleket hám jámiyet turmısınıŇ áhmiyetli tárepleri, tiykarǵı jámiyetlik qatnasıqlar sisteması bolıp esaplanadı. Usı jámiyetlik qatnasıqlar, óz nábwetinde jámiyet turmısınıŇ siyasiy, ekonomikalıq, sociallıq, mádeniy hám ruwxıy tarawlarında kórinedi.

SonıŇ menen birge, bul jámiyetlik qatnasıqlar ámelde jámiyet turmısın jolǵa qoyıw, mámleket statusın belgilew, sonday-aq insan hám puqaralar huqıq, erkinlik hám de wazıypaları menen tikkeley baylanıslı. Bir sóz benen aytqanda, insan, puqara, jámiyet hám mámleket turmıs

menen baylanıslı eń tiykarǵı jámiyetlik qatnasıqlar sisteması konstituciyalıq huqıqtıń tiykarı bolıp tabıladı hám mine usı qatnasıqlar tiykarında konstituciyalıq dúzim tiykarları payda boladı, qalıplededi hám rawjlanadı.

Elimizdiń milliy sistemasında Ózbekistan Respublikasınıń konstituciyalıq dúzimi dep keń mániste konstituciya hám nızamlar tiykarında qurılǵan, ulıwma insanıyılıq qádiriyatlar ústem dep tabılǵan xalqımızdıń turmıs tárzi túsiniledi.

Konstituciya hám nızamlardıń ústemligi, olarda insan huqıq hám erkinlikleriniń eń joqarı qadiriyaat sıpatında bekkemleniwi, xalıq aralıq huqıqtıń ulıwma moyınlangan normalarınıń tán alınıwı sıyaqlı qaǵıydalar búgingi kúnde konstituciyamızdıń tiykarı sıpatında qaralmaqta.

Konstituciyalıq huqıq milliy huqıq sistemasında kóplep huqıq tarmaqlarınan biri bolıp tabıladı. Biraq aytıp ótiw kerek, huqıq páninde «konstituciyalıq huqıq» ataması túrli mánislerde qollanıladı. Bir tárepten, bul huqıqtıń anıq bir tarmaǵı, bunda «konstituciyalıq huqıq» huqıqtıń kóplep hár túrli tarmaqlarınan biri sıpatında qatnasadı. Ekinshi tárepten, bul atama «konstituciyalıq huqıq»tıń yuridikalıq pán quramlı bólimi sıpatındaǵı mazmunın ashıp beredi. Úshinshiden bolsa bul atama astında bilimlendiriw mekemelerinde úyreniletuǵın oqıw predmeti túsiniledi.

Huqıqtıń tarmaǵı sıpatında konstituciyalıq huqıq jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke saladı. Pán sıpatında mámleket qurılısı, shaxs hám puqaralıq huqıqıy statusı, mámlekettiń iskerligi, dúzilisi h.t.b. úyrenedi. Oqıw predmeti sıpatında bolsa aǵartıwshılıq wazıypasn atqaradı hám tarawda toplanǵan bilimlerdi tarqatadı.

KONSTITUCIYALÍQ DÚZIM HÁM KONSTITUCIYALÍQ PRINCIPLER

Konstituciyalıq dúzimniń mazmun-mánisin ańlaw boyınsha konstituciya tárepinen ornatalǵan principler salmaqlı áhmiyetke iye. Konstituciyalıq huqıq sistemasınıń tiykarı esaplangan principlerdiń áhmiyeti, eń dáslep, olardıń mazmunında ulıwma insanıyılıq qadiriyaatlardıń jatqanlıǵı, xalıq aralıq ulıwma maqullanǵan qaǵıydalardıń ústemligi tiykarında ja-

ratılǵanlıǵı hám olar óz náwbetinde milliy huqıq sistemasınıń fundamenti bolıp xızmet etiwı menen ańlatıladı.

Konstituciyalıq principlerdiń áhmiyetli tárepi jáne sonda kórine-di, bul principler shaxs, jámiyet hám mámleket qatnasıqlarınıń turaqlı baǵdarların, eń áhmiyetli táreplerin ózinde sáwlelendiredi. Bir ǵana «mámleket dúzimi» yamasa «konstituciyalıq dúzim» dep ańlatıwshı konstituciyalıq túsiniqlerdi qollanıwda qaysı mápler alǵa qoyılıp atırǵanlıǵın ańlaw qıyın emes. Egerde «mámleket dúzimi» túsiniǵiniń tiykarında mámleket mápleri yamasa mámleket hákimiyatınıń ústemligi sıyaqlı ideyalar jámlesken bolsa, «konstituciyalıq dúzim» túsiniǵi tiykarınan, konstituciyalıq tártip-qaǵıydalardıń ústemligi, yaǵnıy konstituciya principleriniń ámeliy kórinisin kórsetedi hám sol arqalı konstituciyalıq huqıqıy qatnas qorǵalıp atırǵanlıǵı kóbirek ańlanadı.

Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyası anıq islep shıǵılǵan strukturası menen ajralıp turadı. Onıń strukturalıq bólimlerine kirisiw, 6 bólim, 26 bap, 128 statya kiredi. Konstituciyamızdıń kirisiw bóliminde Ózbekistan xalqı insan huqıqlarına hám mámleket suvereniteti ideyalarına sadıqlıǵın saltanatlı túrde járiyalap, insan súyiwshilik demokratiyalıq huqıqıy mámleket qurıw wazıypasın názerde tutıwı kórsetilgen.

Birinshi bólim normalarında mámleket suvereniteti, xalıq hákimiyatshılıǵı, konstituciya hám nızamnıń ústinligi sırtqı siyasat tiykarǵı principler sıpatında beriledi.

Ekinshi bólim normaları insan hám puqaralardıń tiykarǵı huqıqları, erkinlikleri hám wazıypaların tártipke saladı.

Úshinshi bólim normaları jámiyet hám shaxs qatnasıqlarınıń qásiyetlerin ashıp beredi.

Tórtinshi bólim normaları mámleketimizdiń administrativlik aymaqlıq hám mámleket dúzilisin belgileydi.

Mámleket hákimiyatınıń dúziliwi besinshi bólim normalarında tártipke salınadı.

Konstituciyaǵa ózgeris kirgiziw tártibi altınshı bólim normalarında kórsetiledi.

KONSTITUCIYALÍQ DÚZIM HÁM HUQÍQÍY TÁRTIPLER

Hár bir mámlekette huqıq hám tártiplerdiń bolıwı konstituciyalıq dúzimniń kepili bolıp xızmet etedi. Haqıyqattan da bul eki túsinik bir-biriniń bar ekenligin bildiredi. Konstituciyalıq dúzimniń quramınan huqıqıy tártipler de orın aladı hám óz ornında konstituciyalıq dúzimniń ámelde bolıwın támiyinleydi.

Mámleket puqaralarınıń Konstituciya hám nızamlarda bekkemlengen ayaqları hám erkinliklerin támiyinleydi.

Ózbekistan Respublikası Konstituciyası, 43-statya

Hár bir shaxsqa óz huqıq hám erkinliklerin sud arqalı qorgaw, mámleket organları, lawazımlı shaxslar, jámáátlik birlespelerdiń nızamğa qayshı is-háreketleri ústinen sudqa arız qılıw huqıqına kepillik beriledi.

Ózbekistan Respublikası Konstituciyası, 44-statya

Konstituciyalıq dúzimniń qorgalıwı hám turaqlılıǵı mámleket hákimiyatı iskerliginiń nátiyjeli joǵa qoyılıwı menen tikkeley baylanıslı, mámleket hákimiyatı óz iskerligin áshkara, xalıqtı xabardar etip turıw jolı menen ámelge asırılıwı zárúr.

Mámleket jámáátlik birlespelerdiń huqıqları hám nızamlı máplerine ámel etiliwin támiyinleydi, olarğa jámiyetlik turmısta qatnasıw ushın teń huqıqıy imkaniyatlar yaratıp beredi.

Mámleketlik organlar hám lawazımlı shaxslardıń já-máátlik birlespeler jumısına aralasıwına, sonday-aq jámáátlik birlespelerdiń mámleketlik organlar hám lawazımlı shaxslardıń jumısına aralasıwına jol qoyılmaydı.

Ózbekistan Respublikası Konstituciyası, 58-statya

1-tapsırma.

Alınğan bilimlerden paydalanıp, tómendegi belgilerdi qollanğan halda kishi gúrriń dúziń.

Qullıqtan
qorǵaw

Awır
miynetten
qorǵaw

Reyimsizlikten
qorǵaw

Itibar,
muhabbat
alıw huqıqı

Tańlaw
huqıqı

Úlkenler
hám bir-
birine
ǵamxorlıq

Jer júzindegi
barlıq
adamlar teń
huqıqlı

Úy-jay,
dem alıw,
awqatlanıw
huqıqı

Qorlanıwdan
qorǵaw

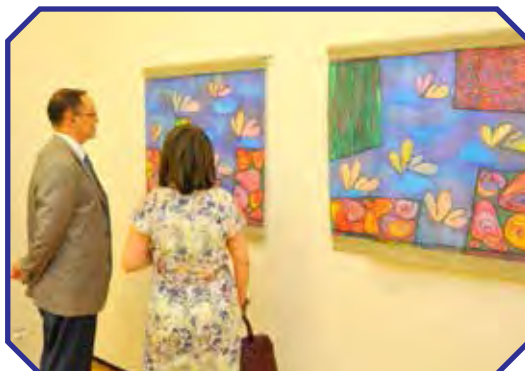
Ata-anadan
ayırıwdan
qorǵaw

Bilimińizdi sınań!

1. Konstituciyalıq huqıq qanday mánislerde qollanıladı?
2. Konstituciyalıq huqıq pán sıpatında qanday xızmet etedi?
3. Oqıw predmeti sıpatında konstituciyalıq huqıq qanday wazıy-palardı atqaradı?
4. Konstituciyalıq huqıqtıń basqa huqıq tarmaqları arasındaǵı jetekshi ornı nede kórinedi?
5. Konstituciyamız kirisiwiniń tiykarǵı maqsetin aytıń.
6. Konstituciyanıń normaları mámleketimizde huqıqiy tár-tipti qalay belgilep beredi?

8-§. ADAMGERSHILIK PRINCIPI ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ KONSTITUCIYALÍQ DÚZIMINIŇ TIYKARÍ

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ KONSTITUCIYASÍDA INSAN HUQÍQ HÁM ERKINLIKLERINIŇ BELGILENIWI

Konstituciya puqaralardıń olar qay jerde bolıwına qaramastan nızam tárepinen kepillik berilgen mámleket qorǵawında ekenin tastıyıqlaydı. Bunnan tısqarı, Tiykarǵı nızamda jámiyettiń jasaw iskerligi tarawlarınan kelip shıǵıp, huqıq hám erkinlikler bólistirip berilgen.

Shaxs hám mámleket qatnasıqları tek ǵana hár bir milliy huqıq sisteması emes, al xalıq aralıq huqıqtıń da eń áhmiyetli obykti esaplanıp, usı qatnasıqlardı insanılıq normaları tiykarında qurıw hár bir jámiyet hám mámleket moynına úlken juwapkershilik júkleydi.

Adamgershilik principi sonı bildiredi, respublikamızdağı barlıq puqaralar ulıwma tiykarda teń huqıqlardan paydalanadı hám teńdey minnetlemelerge iye boladı.

Konstituciya insan erkinligi hám jeke qol qatılmaslıǵı huqıqların qatań belgilep qoymastan, onıń ar-namısı hám abıroyın da qorǵaydı.

Puqaralardıń huqıq hám erkinlikleriniń támiyinleniwi mámleket-tiń gúllep-rawajlanıwına tiykar jaratadı hám demokratiyalıq mámleket qurıwdıń kepili bolıp xızmet etedi. Konstituciya insan huqıqları hám erkinlikleri pútkil sistemasınıń tiykarı bolıp tabıladı.

Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń 2005-jıl 1-avgusttağı Pármanına muwapıq 2008-jıl 1-yanvardan baslap elimizde jinayiy jazalardıń bir túri ólim jazası biykar etildi.

Ózbekistan Respublikası Konstituciyası xalıq aralıq jámiyetshilik názerde tutqan adamgershilik principleri boyınsha, xalqımızdıń abadan-shılıǵın támiyinlew ushın xızmet etpekte, insan haq-huqıqları hám erkinlikleriniń turaqlılıǵın támiyinlemekte. Bul bolsa xalıq aralıq huqıqtıń ulıwma moyınlangan, pútkil dúnya kóleminde tán alınǵan barlıq zárúr qaǵıydaları hám principlerine tolıq sáykes keledi.

XALÍQ HÁKIMIYATSHILÍǴI

Ózbekistan Respublikası Konstituciyasına muwapıq xalıq mámleket hákimiyatınıń birden-bir deregi bolıp tabıladı. *Demos* (grekshe) — xalıq, *kratos*— «basqarıw» degen mánisti bildiredi. Demek, demokratiya— xalıqtıń erk-ıqrarın sáwlelendiredi. Demokratiya—insannıń mámleket jumısların sheshiwde jasırın dawıs beriw arqalı yamasa basqa formada tikkeley qatnasıwı bolıp tabıladı. Wákillik demokratiyası—insannıń mámleket jumısların sheshiwde ózi saylaǵan wákilleri, yaǵnıy deputatlar arqalı qatnasıwı bolıp tabıladı. Sonıń ushın da Ózbekistan xalqı atınan tek ol saylaǵan Respublika Oliy Majlisi hám Prezidenti jumıs alıp barıwǵa haqlı.

Tikkeley demokratiya formaları xalıq suverenitetiniń anıq kórinisi sıpatında maydanǵa shıǵadı. Mámleket hám basqa jámiyetlik hákimiyat-

lar tuwrıdan-tuwrı bolmağan formada, yaǵnıy kóriniste xalıq mápine xızmet etse, tikkeley demokratiya formaları, yaǵnıy referendum hám xalıq talqılawı sıyaqlı siyasiy ilajlar xalıq hákimiyatshılıǵınıń negizi bolıp esaplanadı.

Xalıq mámleket hákimiyatınıń birden-bir deregi. Ózbekistan Respublikasında mámleket hákimiyatı xalıq máplerin gózlep hám Ózbekistan Respublikası Konstituciyası, sonday aq onıń tiykarında qabıl etilgen nızamlar wákillik bergen uyımlar tárepinen ǵana ámelge asırıladı.

Konstituciyada názerde tutılmağan tártipte mámleket hákimiyatı wákilliklerin ózlestiriw, hákimiyat uyımları xızmetin toqtatıp qoyıw yamasa tamamlaw, hákimiyattıń jańa quramların dúziw Konstituciyaǵa tiykar esaplanadı hám nızamǵa muwapıq juwapkershilikke tartıwǵa tiykar boladı

Ózbekistan Respublikası Konstituciyası, 7-statya

Ózbekistan Respublikası mámleketlik hákimiyatınıń iskerligi insan huqıqların qorǵaw, támiyinlew hám kepillik beriwden ibarat bolıp, mazmunı jaǵınan jańa konstituciyalıq dúzim jaratıw boyınsha ámelge asırılǵan barlıq reformalar negizinde «Reformalar — reforma ushın emes, eń dáslep insan ushın, onıń mápleri ushın» dep júritilgen turmıslıq jaǵdaylar bar edi. Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyasında bekkemlep qoyılǵan normalar joqarıda berilgen wazıypalardı orınlaw ushın tiykar boladı.

PUQARALARDIŃ SIYASIIY HUQIQLARI

Puqaralardıń huqıqları hám erkinlikleri sistemasında siyasiy huqıqlar ayırıqsha orındı iyeleydi, sebebi bul huqıqlar puqaralardıń mámleketti hám jámiyetlik jumıslardı basqarıwındaǵı qatnası menen baylanıslı.

Siyasiy huqıq hám erkinlikler delingende insannardıń tikkeley siyasiy máplerine tiyisli huqıqlar túsiniledi. Siyasiy huqıqlar shaxstıń siyasiy process hám mámleket hákimiyatın ámelge asırıwda qatnasıw imkaniyatların ańlatadı. Siyasiy huqıq hám erkinlikler insannıń mámleket puqaralığına iye bolıwı menen baylanıslı. Puqaralardıń mámleketlik jumıslardı basqarıwda, mámleket hákimiyatı organları hám jergilikli ózin-ózi basqarıw uyımların saylaw jolı menen qalıplestiriwde qatnasıw huqıqı eń áhmiyetli siyasiy huqıqlardan biri bolıp esaplanadı.

Puqaralardıń mámleket hám jámiyet jumısların basqarıwda qatnasıw huqıqı demokratiyalıq huqıqiy mámlekettiń áhmiyetli principlerinen biri bolıp tabıladı. Konstituciya da xalıqtıń mámleket hám jámiyet jumısların basqarıwda qatnasın ámelge asırıw formaları ańlatılğan. Ózbekistan puqaraları joqarı hám jergilikli wákillik organlarına saylaytuǵın óz wákilleri arqalı mámleket hákimiyatın basqarıwda qatnasadı.

Ózbekistan Respublikası Konstituciyasında puqaralardıń siyasiy partiyalar hám jámáátlik birlespelerge birigiw huqıqın Konstituciya hám nızamlardıń qayshı kelmegen jaǵdaylarda ámelge asırıwı múmkinligi belgilep qoyılğan. Wákillikli organlardıń arza, usınıs hám arızlar menen múraáját etiw — bul puqaralardıń mámleket hám jámiyet jumısların basqarıwda qatnasıwınıń ámeliy formalarınan biri bolıp, bul huqıq — puqaralardıń siyasiy jedelligin kórsetiwın, sonday aq ózleriniń huqıqların qorǵawdıń áhmiyetli usıllarınan biri bolıp tabıladı.

Puqaralardıń múraájáatleri mazmunı boyınsha úsh formada boladı:

- usınıs;
- arza;
- arız.

Puqaralardıń múraájáatleri, qanday formada, yaǵnıy arza, arız yamasa usınıs formasında bolıwına qaramastan, olar rásmiylestiriledi.

PUQARALARDIŃ KONSTITUCIYALIQ WAZIYPALARI HÁM MINNETLEMELERI

Ózbekistan Respublikası Konstituciyası tek puqaralardıń tiykarǵı huqıqları hám erkinliklerin emes, al olardıń minnetlemelerin de belgileydi.

Jámiyetlik turmıs sonday tárizde dúzilgen, insan tolıq erkinlikten paydalana almaydı, sebebi jámiyette jasar eken, átirapındaǵı adamlar menen qatnasta bolıwǵa májbúr. Basqa shaxslardıń máplerine qarsı qollanılğan erkinlik olardıń belgili bir dárejede zıyan jetkeredi. Sonlıqtan Ózbekistan Konstituciyasınıń 20-statyasında ayrıqsha belgilep ótilgen: «Puqaralar óz huqıq hám erkinliklerin ámelge asırıwda basqa shaxslardıń, mámleket hám jámyettiń nızamlı mápleri, huqıqları hám erkinliklerine zıyan tiygizbewi shárt». 47-statyasına muwapıq bolsa: «Barlıq puqaralar Konstituciyada belgilengen minnetlerdi orınlaydı».

1-tapsırma.

Ózbekistan Respublikası Konstituciyasınıń puqaralardıń minnetlemeleri haqqındaǵı statyaların dıqqat penen oqıń hám ne ushın tek usı minnetlemeler Konstituciyaǵa kirgizilgeni haqqında juwmaq shıǵarıń.

48-statya. Puqaralar Konstituciya hám nızamlarǵa boysı-nıwǵa, basqa insanlardıń huqıqları, erkinlikleri, arnamısı hám qádir-qımbatın húrmetlewge minnetli.

49-statya. Puqaralar Ózbekistan xalqınıń tariyxıy, ruwxıy hám mádeniy miyrasların qásterlep saqlawǵa minnetli.

Mádeniyat estelikleri mámleket tárepinen qorǵaladı.

50-statya. Puqaralar qorshap turǵan tábiyiy ortalıqqa ıqtıyatlı túrde qatnas jasawǵa minnetli.

51-statya. Puqaralar nızam menen belgilengen salıqlardı hám jergilikli jıyımlardı tólewge minnetli.

Ózbekistan Respublikası Konstituciyası.

2-tapsırma.

Konstituciyanıń 19-statyası ámelde qanday orınlanıp atır-ǵanlıǵın mısallar menen kórsetiń: «Ózbekistan Respublikası puqarası hám mámleket bir-birine salıstırmalı bolǵan huqıq hám wazıypaları menen óz ara baylanıslı. Puqaralardıń Konstituciya hám nızamlardı bekkemlep qoyılǵan huqıq hám erkinliklerine qol qatılmaydı, olardan sud qararısız azat etiwge yamasa olardı sheklep qoyıwǵa hesh kim haqlı emes».

Bilimińizdi sınań!

1. «Mámlekette insan eń ullı qádiriyat» hikmetin qalay túsinisiz?
2. Huqıqıy norma nege xızmet etedi?
3. Huqıq qanday wazıypalardı orınlaydı?
4. Shaxstıń konstituciyalıq statusı tiykarların qanday principler quraydı?
5. Puqaralardıń konstituciyalıq minnetlemelerin aytıp ótiń.

III BÓLIM. HÁKIMSHILIK HUQÍQ TIYKARLARI

9-§. ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍDA HÁKIMSHILIK HUQÍQ HÁKIMSHILIK HUQÍQ SISTEMASÍ HÁM DEREKLERI

Hákimshilik huqıq sisteması degende, onıń mámleketlik basqarıw procesinde payda bolatuǵın qatnasıqlar menen obyektiv belgilengen ishki dúzilisi, hákimshilik-huqıqıy normalardıń belgili bir izshilikte orınlanıwı hám jaylasıwın túsiniw tiyis.

Hákimshilik huqıq sisteması — hákimshilik huqıq normaları hám institutların biriktiredi.

Hákimshilik huqıq tómenдеgi qatnasıqlardı tártipke saladı:

— shólkemlestiriwshilik jaǵınan biri ekinshisine boysınatuǵın mámleketlik organlar (Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti, ministrlikler, komitetler, hákimlikler);

— bir-birine boysınbaytuǵın mámleketlik organlar (eki ministrlik, eki hákimlik);

— mámleketlik organlar hám olarǵa boysınatuǵın kárxanalar, mákemeler, shólkemler arasındaǵı qatnasıqlar;

— mámleketlik organlar hám birlespeleri arasındaǵı qatnasıqlar;

— mámleketlik organlar hám puqaralar arasındaǵı qatnasıqlar.

Hákimshilik huqıqı — huqıq sistemasınıń óz aldına tarmaǵı sıpatında mámleket basqarıwın shólkemlestiriw hám ámelge asırıw procesinde kelip shıǵatuǵın jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke salıwshı huqıqıy normalar jıyındısınan ibarat.

Hákimshilik huqıq normaları júdá ráńbáreń. Olargá turmıstaǵı is-háreketler, tábiyattı qorǵaw, suwdan paydalanıw normaları, órtten saqlaw qaǵıydaları, transporttaǵı qáwipsizlik normaları hám basqa kóplegen nárseler kiredi. Bul qaǵıydalardıń barlıǵına álbette ámel etiw zárúr.

№	Princip	Mazmunı
1	Nızamshılıq	Mámleket, onıń organları, lawazımlı shaxslar, puqaralardıń jámáátlik birlespeleri óz jumıların Konstituciya hám nızamlarǵa muwapıq ámelge asırıwı tiyis.
2	Puqaralardıń nızam aldında teń huqıqlıǵı	Ózbekistan Respublikasınıń barlıq puqaraları birdey huqıqqa hám erkinlikke iye hám de nızam aldında teń huqıqlı.
3	Demokratiya	Puqaralardıń jámiyet hám mámleketlik jumıslardı basqarıwda qatnasıw imkanıyatların hám huqıqların bildiredi.
4	Gumanizm (adamgershilik)	Insannıń eń joqarı qádir-qımbatın tán alıw hám onıń abıroy-itibarın, sonday-aq qol qatılmaslıq huqıqı hám erkinligin húrmet etiw.
5	Ádillik	Insan shaxsına, onıń jınısı, rasası, milleti hám sociallıq kelip shıǵıwına qaramastan, qalıs hám biyǵárez qatnasta bolıw.
6	Ayip ushın juwapkershiliktıń belgilengenligi	Hákimshilik nızam buzıwshılıq islegen qanday da bir shaxs juwapkershilikke tartılmay qalmaydı.

Hákimshilik huqıq derekleri qatarına:

- Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyası;
- Ózbekistan Respublikasınıń «Ministrler Kabineti haqqında»ǵı Nı-zamı;
- Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń Pármanları;
- Ózbekistan Respublikasınıń Hákimshilik juwapkershilik haqqın-daǵı kodeksi;
- Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabinetiniń qararları, mi-nistrlikler, mámleketlik komitetler hám mákemeleriniń kórsetpe-leri, rejeleri;
- orınlardaǵı hákimiyat uyımlarınıń qararları kiredi.

HÁKIMSHILIK HUQÍQ SUBYEKTLERI

Hákimshilik huqıq jámiyet turmısınıń túrli tarawların tártipke salatuǵın mámleketlik organlar menen tikkeley baylanıslı. Jámiyet turmısı basqarıp turılıwı kerek, sebebi sanaat ta, awıl xojalıǵı da, mádeniyat hám bilimlendiriw de óz betinshe rawajlana almaydı.

Prezident, mámleketlik basqarıw organlarınıń xızmetkerleri, kár-xanalar, mákeme hám shólkemlerdiń lawazımlı shaxsları hám xızmet-kerleri, 16 jasqa tolǵan Ózbekistan Respublikası puqaraları, sırt elliler hám puqaralıǵı bolmaǵan shaxslar, jámáátlik birlespeler hákimshilik huqıq subyektleri bolıp esaplanadı.

Mámleketlik hákimiyattıń Joqarı organı — Oliy Majlis qanday nızamlar qabıl etpesin: (áskeriy minnetleme, bilimlendiriw sistemasın reformalaw, qospa kárxanalar, ijara yamasa analıq hám balalıqtı qorgaw) olardıń hárbiri júzege shıǵarılıwı kerek. Mámleketlik basqarıwdıń jergilikli hám oraylıq organları bunıń ushın sharayat jaratadı. Mámleketlik basqarıwdıń oraylıq organlarına Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti, Qaraqalpaqstan Respublikası Ministrler Keńesi, Ózbekistan Respublikası hám Qaraqalpaqstan Respublikası ministrlikleri, Mámleketlik komitetler kiredi.

Olardıń hárbiri ekonomika, mádeniyattıń ayrıqsha tarmaqların basqaradı. Ishki isler ministrligi, mámlekette huqıq-tártipti támiyinlew menen baylanıslı máselelerdi sheshedi, Xalıq bilimlendiriw ministrligi bolsa bilimlendiriw mákemeleriniń jumısına bashılıq etedi h.t.b.

Jergilikli hákimiyat uyımlarına hákim basshılıǵındaǵı hákimlikler kiredi, olar wálayat, qala yamasa rayonda atqarıwshı hám buyırıq shıǵarıwshı hákimiyatı bolıp, kúndelikli operativ jumıslardı orınlaydı.

Jámiyetlik mashqalalardı sheshiwde jámiyetlik shólkemler de qatnasadı. Jergilikli mashqalalardı sheshiwde ózin ózi basqarıwshı jergilikli uyımlar, mısalı, puqaralar jıyını hám aqsaqallar, kásiplik awqam komitetleri h.t.b. úlken áhmiyetke iye. Olar óz wazıypaların óz erki menen atqaradı. Jámiyetlik shólkemlerdiń qararları tek mine usı shólkemge kiriwshı puqaralar ushın májbúriy bolıp tabıladı.

1-tapsırma.

Ózińiz jasaytuǵın máhálle komitetleri jumısı menen tanısıp, olardıń jumıs islew ózgeshelikleri haqqında maǵlıwmat tayarlań. Olar ne menen shuǵıllanadı? Olardıń jámiyet turmısındaǵı roli qanday?

2-tapsırma.

Tómendegi máselelerdi sheshiń:

1-jaǵday.

Ulıǵbek: — Men jaqında 18 jasqa tolaman, meni áskeriy xızmetke shaqırıwı múmkin. Men medicina institutına oqıwǵa kirmekshimen, sebebi oqıw orınlarınıń talabaları ushın áskeriy xızmetke shaqırıw múddeti uzayttırıp berile me?

Qaysı organda oǵan múddetli áskeriy xızmetke shaqırıw tártibin durıs túsindirip beriwi múmkin?

2-jaǵday.

Sevara, 18 jasar: — Meniń Germaniyada dostım bar. Men onı Ózbekistangá miymanǵa shaqırmaqshı edim, biraq bunı qalay rásmiylestiriwdi bilmeymen. Maǵan qay jerde járdem beriwi múmkin?

Ol másláhát alıw ushın mámleketlik basqarıwdıń qaysı organına xabarlasıwı kerek?

Bilimińizdi sınań!

1. Hákimshilik huqıqınıń tiykarǵı wazıypasın aytıń.
2. Hákimshilik huqıq subyektlerin sanap beriń.
3. Hákimshilik huqıq jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke salıwda qaysı principiierge súyenedi?
4. Jámaátlik birlespeler sociallıq mashqalalardı sheshiwde qan-day orındı iyeleydi?

10-§. HÁKIMSHILIK HUQÍQBUZARLÍQ HÁM HÁKIMSHILIK JUWAPKERSHILIK

HÁKIMSHILIK JUWAPKERSHILIK HAQQÍNDAGÍ NÍZAM HÚJJETLERI

Huqıqtanıw páninde jazanıń belgilengenligi ayılǵan. Bul hárqan-day huqıqbuzarlıq huqıqıy juwappershilik penen baylanısqanın ańlatadı. Sonıń ushın huqıqtıń hárbir tarawı, atap aytqanda hákimshilik huqıq ta belgilengen qaǵıydalardı buzǵanı ushın nızamlı juwappershilik ilajların názerde tutadı.

Huqıqıy juwappershiliktiń maqseti tek huqıqbuzarlıqtı eskertiw hám aldın alıwdan emes, al insandı tárbiyalaw, onı óziniń nızamsız is-háreketi qáwpin ańlawına járdem beriwden ibarat.

Hákimshilik juwappershilik haqqındaǵı Kodeks tártip-qaǵıydaları usı Kodekske kirgizilmegen nızam hújjetlerinde islegenlik ushın juwappershilik názerde tutılǵan hákimshilik huqıqbuzarlıqlarǵa da tiyisli.

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍNÍN HÁKIMSHILIK JUWAPKERSHILIK HAQQÍNDAGÍ KODEKSI

Ózbekistan Respublikasınıń Hákimshilik juwappershilik haqqındaǵı kodeksi Ózbekistan Respublikasınıń 1994-jıl 22-sentyabrdegi Nızamı

menen tastıyqlanğan Ózbekistan Respublikası Oliy Kengashiniń 1994-jıl 22-sentyabrdegi Qararı menen ámelge engizilgen. Usı kúnge shekem kóplep ózgerisler kirgizilgen.

Hákimshilik juwapkershilik haqqındaǵı nızam hújjetleri insan hám jámiyet párawanlıǵı jolında puqaralardıń huqıq hám erkinliklerin, mülkti, mámleket hám jámiyetlik tártipti, tábiyiy qorshaǵan ortalıqtı qorgawdı, sociallıq ádillik hám nızamlılıqtı támiyinlewdi, hákimshilik huqıqbuzarlıqlar haqqındaǵı jumıslardıń óz waqtında hám obyektiv kórip shıǵılıwın, sonday-aq bunday huqıqbuzarlıqlardıń aldın alıwdı, puqaralardı Ózbekistan Respublikası Konstituciyası hám nızamlarına ámel etiw ruwxında tárbiyalawdı óz aldına wazıypa etip qoyadı.

Bul wazıypalardı ámelge asırıw ushın usı Kodeks qanday háreket yamasa háreketsizlik hákimshilik huqıqbuzarlıq esaplanıwın, hákimshilik huqıqbuzarlıqtı islegen shaxsqa qarata qaysı organ (lawazımlı shaxs) tárepinen qanday tártipte qanday hákimshilik jaza qollanıwın hám orınlanıwın belgileydi.

Hákimshilik májbúrlew — hákimshilik hákimiyatın ámelge asırıw boyınsha arnawlı wákillerge iye bolǵan atqarıwshı organlar (lawazımlı shaxslar) tárepinen shólkemlesken, fizikalıq hám ruwxıy tásir ótkeriw. Tásir ótkeriw huqıqıy kórsetpelerdiń orınlanıwın támiyinlew maqsetinde ámelge asırıladı. Hákimshilik májbúrlew tek ayırım shaxslarǵa emes, al shólkemlerge de qarata qollanıladı.

Hákimshilik orınsız háreket — bul mámleket yamasa jámiyetlik tártipke, múlkke, puqaralardıń huqıq hám erkinliklerine, basqarıwdıń belgilengen tártibine aralasıwshı huqıqqa qarsı, ayıplı (bile tura yamasa abaysızlıqtan islegen) háreket yamasa háreketsizlik bolıp, bunday qılmıslardı islegenlik ushın nızamda hákimshilik juwapkershilik názerde tutılǵan.

Bilimińizdi sımań!

1. Ne dep oylaysız, yuridikalıq juwapkershilik belgilenip atırǵanda nızam shıǵarıwshılar qanday tiykarǵı maqsetti názerde tutadı?
2. Jazanıń belgilengenligi principiniń mánisi nede?
3. Hákimshilik juwapkershilik haqqındaǵı nızam hújjetleriniń tiykarǵı maqsetin aytıń.
4. Qanday háreketler hákimshilik huqıqbuzarlıq (orınsız háreket) dep tán alınadı?
5. Hákimshilik huqıqbuzarlıq hám hákimshilik májbúrlew huqı-qıy túsiniklerine sıpatlama beriń.

11-§. HÁKIMSHILIK JAZA HÁM ONÍN TÚRLERI

HÁKIMSHILIK JAZANÍ ANÍQLAWDÍN HUQÍQÍY TIYKARLARÍ

Hákimshilik huqıqbuzarlıq islegenlik ushın tómendegi hákimshilik jaza sharaları qollanılıwı múmkin:

- 1) járiyma;
- 2) hákimshilik huqıqbuzarlıq islew quralı bolğan yamasa tikkeley sonday nárse bolğan zattıń haqın tólew shárti menen alıp qoyıw;
- 3) hákimshilik huqıqbuzarlıqtı islew quralı bolğan yamasa tikkeley sonday nárse bolğan zattı konfiskaciyalaw;
- 4) belgili bir shaxstı oğan berilgen arawlı huqıqtan (transport quralın basqarıw huqıqınan, ań awlaw huqıqınan) ayırıw;
- 5) hákimshilik qamaqqa alıw;
- 6) sırt el puqaraların hám puqaralıǵı bolmağan shaxslardı Ózbekistan Respublikası aymaǵınan hákimshilik tárizde shıǵarıp jiberiw.

Usı statyanıń birinshi bóliminiń 2—6 bántlerinde aytıp ótilgen hákimshilik jaza sharaları tek Ózbekistan Respublikası nızamları menen belgileniwi múmkin.

Hákimshilik qamaqqa alıw 3 sutkada 15 sutkaǵa shekem múddetke, ayırıqsha jaǵday tártibinde bolsa, jámiyetlik tártipke qarsılıq kórsetkeni ushın — otız sutkaǵa shekem múddetke qollanıladı.

Hákimshilik jaza — hákimshilik huqıqbuzarlıq ushın juwappershilikke tartıw sharası esaplanadı. Ol hákimshilik huqıqbuzarlıq islegen shaxstı nızamlarǵa boysınıw ruwxında tárbiyalaw, sonday aq mine usı huqıqbuzardıń ózi tárepinen de, basqa shaxslar tárepinen de jańa huqıqbuzarlıq isleniwiniń aldın alıw maqsetinde qollanıladı.

1-tapsırma.

Siz qalay oylaysız, ne ushın tómendegi tártip buzarlıqlar ushın hákimshilik juwappershilik belgilenedi:

- metropolitende paydalanıw qağıydaların;
- jámiyetlik transporttan paydalanıw qağıydaların;
- transport quralı aydawshısı tárepinen temir joldı kesip ótiw qağıydaların;
- qalalar hám basqa xalıq jasaytuğın punktlerde iyt, pıshıq bağıwdıń qağıydaların;
- toğaylarda órt qáwipsizligi qağıydaların;
- tariyxıy hám mádeniy esteliklerdi qorgaw hám olardan paydalanıw qağıydaların;
- ata-analardıń balalargá tálim-tárbiya beriw barısındağı wazıypaların;
- xatlardıń sır tutılıwı haqqındağı qağıydalarđı;
- puqaralar turaq jayınıń qol qatılmaslığı qağıydaların?

Hákimshilik jazanıń maqseti:

- hákimshilik huqıqbuzarlıq islegen shaxstı nızamlargá ámel etiw hám olardı húrmet etiw ruwxında tárbiyalaw;
- mine usı huqıqbuzardıń ózi tárepinen de, basqa shaxslar tárepinen de jańa huqıqbuzarlıq isleniwiniń aldın alıw.

JÁRIYMA SALÍW, ZATLARDÍ ALÍP QOYÍW (KONFISKACIYA), ARNAWLÍ JEÑILLIKLER (HUQÍQLAR)DEN AYÍRÍW TÁRTIBI

Ózbekistan Respublikasınıń Hákimshilik juwappershilik haqqındağı kodeksiniń 332-statyasına muwapıq, járiyma huqıqbuzar tárepinen oğan járiyma salıw haqqındağı qarar tapsırılğan kúnnen baslap on bes kúnnen keshiktirmey, bunday qarar boyınsha arız berilgen yamasa protest bildir-

gen jaǵdayda — arız yamasa protest qanaatlandırılmaǵanlıǵı haqqında xabar berilgen kúnnen baslap on bes kúnnen keshiktirmey tóleniwi tiyis.

Arnawlı avtomatlastırılǵan foto hám video jazıw texnika quralları arqalı jazılǵan jol háreketi qaǵıydaların buzǵanlıq ushın salınǵan járiymanı huqıqbuzar járiyma salıw haqqındaǵı qarar shıǵarılǵan kúnnen baslap alpıs kúnnen keshiktirmey, bunday qarar boyınsha arız berilgen yamasa protest bildirilgen jaǵdayda bolsa, arız yamasa protest qanaatlandırılmaǵanlıǵı haqqında xabar berilgen kúnnen baslap otız kúnnen keshiktirmey tólewi tiyis.

On altı jastan on segiz jasqa shekem bolǵan shaxslardıń óz aldına is haqı bolmaǵan jaǵdayda, járiyma olardıń ata-anaları yamasa olardıń orın basıwshı shaxslardan óndirip alınadı.

Hákimshilik huqıqbuzarlıq islegenlik ushın salınǵan járiyma huqıqbuzar tárepinen tiyisli bank mákemesine tólenedi, huqıqbuzarlıq islegen jerdiń ózinde óndirip alınatuǵın járiyma buǵan kirmeydi.

Hákimshilik huqıqbuzarlıq islew quralı yamasa tikkeley sonday nárese bolǵan zattı alıp qoyıw haqqındaǵı qarar Ózbekistan Respublikası Ádilik ministrliǵı janındaǵı Sud qararların orınlaw, sudlar xızmetin materiallıq-texnikalıq jaqtan hám qarjılay támiyinlew departamenti organları sud orınlawshıları tárepinen orınlanadı.

Transport quralların aydawshılar hám ań awlaw qaǵıydaların buzǵan shaxslar arnawlı huqıqtan ayırırw haqqında qarar shıǵarılǵan kúnnen baslap sonday huqıqtan ayırılǵan dep esaplanadı.

HÁKIMSHILIK HUQÍQBUZARLÍQLAR BOYÍNSHA JUMÍSLARDÍ:

- hákimshilik isler boyınsha sudyalar;
- rayon orayınan alısta jaylasqan qala hám awıl puqaralarınıń ózini ózi basqarıw uyımları janındaǵı hákimshilik komissiyalar;
- erjetpegenler isi menen shuǵıllanıwshı rayon (qala) komissiyaları;
- ishki isler organları;
- Qorǵanıw ministrliǵı organları;
- mámleketlik órt qadaǵalawı organları h.t.b. kórip shıǵadı.

2-tapsırma.

Tómendegi háreketlerdi kórip shıǵıp, olardan qaysı biri orınsız háreket, qaysı biri jınayat ekenin anıqlań:

1. Jas óspirim poezd jaqınlasıp kiyatırǵanda temir jolǵa eki tormoz bashmaǵın qoydı.
2. Eki jas óspirim ótip baratırǵan poezdın terezelerine tas ılaqtırıp oynar edi.
3. Jas óspirim mektep ustaxanasınan jeke buyımlardı urladı.
4. Mektep oqıwshıları jaydın diywalına boyaw sewip tasladı hám terezeni sındırdı.
5. Tezlikti asırıp kiyatırǵan puqara A. adamdı qaǵıp ketti hám oǵan járdem bermey qashıp ketti.

Bilimińizdi sınań!

1. Hákimshilik huqıq qanday qatnasıqlardı tártipke saladı?
2. Bul huqıq tarawı menen qanday principieler birigedi?
3. Siz mámleketlik basqarıwdıń qanday oraylıq hám jergilikli uyımların bilesiz?
4. Hákimshilik huqıqbuzarlıq mánisin túsindirini.
5. Orınsız háreket jınayattan nesi menen parqlanadı?
6. Hákimshilik kodeksinde jazalardıń qaysı túrleri názerde tutılǵan?

IV BÓLIM. PUQARALÍQ HUQÍQÍ TIYKARLARI

12-§. ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍNDÁ PUQARALÍQ HUQÍQÍ

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ KONSTITUCIYASÍ PUQARALÍQ HUQÍQÍNÍN NEGIZI

Ózbekistanda puqaralardıń huqıqıy qatnasıqların mámleketiń Tiykarǵı nızamı — Konstituciya, sonday-aq 1997-jıl 1-marttan ámelge kirgizilgen Ózbekistan Respublikasınıń Puqaralıq kodeksi tártipke saladı. Biz hár kúni túrli múkli kórinistegi huqıqıy qatnasıqlarǵa kirisemiz: dúkanlarda zat satıp alamız, sawǵalar alamız, jámáát transportında júremiz h.t.b. Jámiyetlik qatnasıqlardıń usı barlıq taypararın tovar-pul forması birlestire-di: biz tovar yamasa xızmet ushın qanday da pul tóleyemiz. Bunday jámiyetlik qatnasıqlar puqaralıq huqıqı menen tártipke salınadı.

Puqaralıq huqıqı delingende huqıqtıń normaları mülkli hám de ol menen baylanıslı jeke mülkli bolmaǵan qatnasıqlardı (ar-namısı hám qádir-qımbatın qorǵawdı) tártipke salatuǵın tarawı túsiniledi.

Ózbekistan Respublikasınıń puqaralıq huqıqı dereklerine tómendegiler kiredi:

- Konstituciya;
- Puqaralıq kodeksi;
- ámeldegi nızamlar;
- nızamlı kúshke iye hújjetler (Prezident pármanları, Oliy Majlis qararları; Ministrler Kabineti buyrıqları, jergilikli hákimiyat hújjetleri);
- Ózbekistan Respublikasınıń xalıq aralıq shártnamaları;
- jumısqa qatnas principleri (nızamlarda názerde tutılmaǵan háreketler);
- jergilikli úrp-ádet hám dástúrler.

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍNÍN PUQARALÍQ KODEKSI

Puqaralıq nızam hújjetlei puqaralıq qatnas qatnasıwshılarınıń huqıqiy halatın, mülk huqıqı hám basqa materiallıq huqıqlardıń, intellektual iskerlik nátiyjelerine bolǵan huqıqlardıń kelip shıǵıw negizlerin, sonday-aq olardı ámelge asırıw tártibin belgileydi, shártnama minnetlemeleri hám basqa minnetlemelerdi, sonıń menen birge, basqa mülkiy hám de ol menen baylanıslı jeke mülk bolmaǵan qatnaslardı tártipke saladı.

Huqıq tariyxınan. Ózbekistan Respublikasınıń Puqaralıq kodeksi Ózbekistan Respublikasınıń 1995-jıl 21-dekabrdegi hám 29-avgusttaǵı Nızamları tárepinen tastıyqlanǵan. Ózbekistan Respublikasınıń Oliy Majlisiniń 1996-jıl 29-avgusttaǵı Qararı menen ámelge engizilgen. 6 bólim, 71 bap hám 1199 statyadan ibarat. Házirgi waqıtqa shekem kóplep ózgerisler kirgizilgen.

PUQARALIQ QATNASIQLARDIN QATNASIWSHILARI

Puqaralar, yuridikalıq shaxslar, sonday-aq, mámleket puqaralıq huqıqı subyektlari bolıp esaplanadı.

Huqıqıy qatnasıqlar subyektleriniń eki túri bar:

- jeke tártiptegi;
- jámáátlik.

Jeke tártiptegi subyektlar (fizikalıq shaxslar)ge:

- Ózbekistan Respublikası puqaraları;
- puqaralıǵı bolmaǵan shaxslar;
- sırt el puqaraları kiredi.

Bunda puqaralıǵı bolmaǵan shaxslar hám sırt el puqaraları Ózbekistan Respublikası puqaraları sıyaqlı puqaralar huqıqıy qatnasıqlarǵa kirisiwi múmkin.

Nızamda belgilenedi:

Puqaralardıń tómendegi huqıqları bar:

- mülk huqıqı tiykarında mal-mülkke iye bolıw;
- mal-mülkti miyras etip alıw hám miyras etip qaldırıw;
- bankte jamǵarmalarǵa iye bolıw;
- isbilermenlik, diyqan (fermer) xojalıǵı menen hám de nızamda qadaǵan etilmegen basqa xızmet penen shuǵıllanıw;
- jallanba miynetten paydalanıw;
- yuridikalıq tárepler shólkemlestiriw;
- pitimler dúziw hám minnetlemelerde qatnasıw;
- jetkizilgen zıyannıń tóleniwin talap etiw;
- shınıǵıw túrin hám jasaw ornın tańlaw;
- ilim, ádebiyat hám kórkem óner shıǵarmalarınıń, ashılıwlarıń, nızam menen qorǵalatuǵın basqa aqlıy miynet iskerligi nátiyjeleriniń avtorı bolıw.

**Ózbekistan Respublikasınıń Puqaralıq kodeksi,
18-statya.**

Jámáátlık subyektlerge yuridikalıq tárepler kirgiziledi. Ózbekistan Respublikası Puqaralıq kodeksinde yuridikalıq táreplerdiń eki túri jazılǵan:

- payda alıwdı óz xızmetiniń tiykarǵı maqseti etip alǵan kommer-ciyalıq shólkemler (tolıq hám kommandit shirketler, juwapkershili-gi sheklengen hám qosımsha juwapkershilikli jámiyetler, akcionerlik jámiyetler, unitar kárxanalar h.t.b);
- payda alıwdı óz jumısınınıń tiykarǵı maqseti etip almaǵan kommer-ciyalıq emes shólkemler (tutınıwshılar kooperativleri, jámiyetlik birlespeler, qorlar, puqaralardıń ózin-ózi basqarıw uyımları h.t.b.).

Puqaralıq huqıqı subyekti sıpatında mámleket huqıqıy qatnasıqlardıń basqa qatnasıwshıları menen birdey tiykarda is kóredi. Bunda, ulıw-ma qaǵıydaǵa muwapıq, mámleket hám ol dúzgen yuridikalıq tárepler bir-biriniń minnetlemeleri boyınsha juwapker bolmaydı.

Nızamda belgilenedi:

Óz mülkinde, xojalıq júrgiziwinde yamasa operativ basqarıwda óz aldına mal-mülkke iye bolǵan hám de óz minnetlemeleri boyınsha usı mal-mülk penen juwap beretuǵın, óz atınan mülkli yamasa jeke mülkli bolmaǵan huqıqlarǵa iye bola alatuǵın hám olardı ámelge asıra alatuǵın, minnetlemelerdi orınlay alatuǵın, sudta dawager hám juwapker bola alatuǵın shólkem **yuridikalıq tárep** bolıp tabıladı.

Yuridikalıq tárepler óz aldına balans yamasa smetaǵa iye bolıwı kerek.

**Ózbekistan Respublikasınıń Puqaralıq kodeksi,
39-statya.**

HUQÍQÍY UQÍPLÍLÍQ HÁM QATNAS UQÍPLÍLÍGÍ

Huqıqıy qatnasıqlar subyekti bolıw ushın shaxslar huqıqıy uqıplılıq yamasa qatnas uqıplılıǵına iye bolıwı kerek.

Huqıqıy uqıplılıq — puqaralardıń huqıq hám wazıypalarına iye bolıw uqıplılıǵı. Puqaranıń huqıqıy uqıplılıǵı ol tuwılǵan waqıttan baslap payda boladı hám pútkil ómiri dawamında saqlanadı.

Qatnas uqıplılıǵı — shaxslardıń óz háreketleri menen huqıq hám wazıypalardı orınlaw uqıplılıǵı. Bul ruwxıy hám jas shekleniwleri menen baylanıslı.

Qatnas uqıplılıǵı tómendegishe boladı:

- tolıq kólemde (18 jastan baslap);
- erjetpegenler (14 jastan 18 jasqa shekem);
- kishi jastaǵı erjetpegenler (7 jastan 14 jasqa shekem).

Puqaralıq kodeksine erjetpegenler emansipaciyası túsiniǵı kirgizildi, latin tilinen awdarǵanda «emansipaciya» sózi «boysınıwdan azatlıqqa shıǵıw, huqıqlarda teńlesiw» degen mánisti ańlatadı. Erjetpegenler tómen-degi jaǵdaylarda tolıq yuridikalıq bilimge iye dep tán alınadı:

- 16 jasqa tolgannan soń;
- erjetpegen shaxs tárepinen miynet shártname-sın dúziw yamasa is-bilermenlik xızmetin júrgiziwge hám ákesi, hám anasınıń ırızılıǵı alıńanda.

14 jasqa tolmaǵan (erjetpegen — kishi jastaǵı balalar) kishigirim tur-mıslıq pitimlerdi orınlawǵa (mısalı, dúkánnan nan satıp alıw, sonday aq ata-anası yamasa úshinshi shaxslardan alǵan pul qarjısınan paydalanıwǵa) haqılı. Bunnan tısqarı, kishi jastaǵı balalar esesiz (tólemsiz) máp-dar bolıwǵa qaratılǵan ayırım pitimlerdi (tuwılǵan kúnde sawǵa beriw) ámelge asırıwı múmkin. Kishi jastaǵı balalar orınlaǵan pitimler ushın olardıń ata-anası juwapker boladı.

14 jastan 18 jasqa shekem bolǵan erjetpegenler pitimlerdi óz ata-analarınıń jazba ırızılıǵı menen dúziwge haqılı. Olar erkin túrde óz is haqı, stipendiyası, banktegi amanatın basqarıw, avtorlıq huqıqınan pay-dalanıwǵa haqılı.

Puqaranıń qatnasqa uqıplılıǵı tek onıń jasına (altı jasqa shekemgi bal-lalar qatnasqa beyimsiz) ǵana emes, al ruwxıy salamatlıǵınıń jaǵdayına da baylanıslı. Puqara óz háreketleriniń áhmiyetin túsine almaytuǵın yamasa olardı basqara almaytuǵın ruwxıy kesellik (aqılı zayıp) puqaranı qatnasqa

uqıpsız dep tabıwǵa tiykar bolıp, puqara sonday aq, óz háreketleriniń áhmiyetin túsınse de, biraq olardı basqara almaǵan jaǵdayda da qatnasqa uqıpsız dep tabılıwı múmkin.

Puqara tek sud tártibinde qatnasqa uqıpsız dep tabılıwı múmkin, bul bolsa onıń huqıqlarına kepillik beredi hám qorǵaydı. Puqara qatnasqa uqıpsız dep tabılǵannan soń bunday puqaraǵa qáwenderlik belgilenedi. Qáwender qatnasqa uqıpsız puqaranıń nızamlı wákili bolıp, onıń huqıqların qorǵaydı hám de onıń atınan pitimler hám yuridikalıq áhmiyetke iye basqa háreketlerdi ámelge asıradı. Solay eken, puqara qatnasqa uqıpsız dep tabılıwına sebep bolǵan tiykarlar biykar bolsa, sud densawlıǵı tiklengen puqaranı qatnasqa uqıplı dep tabıw hám de onıń ústinen belgilengen qáwenderlikti biykar etiw haqqında sheshiwshi qarar shıǵaradı.

Tapsırma.

1. 13 jasar Sh. muzıkalı shıǵarma dóretti. Ol avtor bolıp esaplanama? Onıń nızamlı máplerin kim beredi hám qorǵaydı?
2. 16 jasar A. ata-anasınıń jazba razılıǵı menen bir ay dawamında awdarmashı bolıp isledi. Islep tapqan pulına velosiped satıp aldı. Ol usılay islewge haqılıma? Ata-ana-nıń arzası menen bunday pitimdi biykar etiw múmkinbe?

Aldıńǵı máseleni qosımsha shárt penen sheshiń: A. velosipedin qońsısınıń uyalı telefonına almasıwshı boldı. Bunday almasıw ushın ata-ananıń razılıǵı shártpe?

Bilimińizdi sınáń!

1. Puqaralıq huqıq qanday qatnasıqlardı basqaradı?
2. Puqaralar huqıqıy uqıplılıǵınıń qatnas uqıplılıǵınan parqı nede?
3. Yuridikalıq hám fizikalıq tárepler arasındaǵı parq nede?
4. Yuridikalıq tárepler fizikalıq tárepler menen huqıqıy qatnaslarǵa kirisiwi múmkinbe?
5. Mámleket yuridikalıq tárep esaplanama? Juwabıńızdı dálilleń.
6. Mámleket moynına qanday wazıypalar júklenedi?
7. Mámleket fizikalıq yamasa yuridikalıq tárep penen aldı-sattı aktin dúziwi múmkinbe?

13-§. PITIMLERGE QOYILGAN TALAPLAR HÁM WÁKILLIK PITIMLERGE QOYILGAN TALAPLAR, OLARDIŃ TÚRLERI HÁM FORMALARI

Shaxslar tárepinen ámelge asırılátuđın hám de puqaralıq huqıqı menen belgilengen háreketler pitim delinedi. Ózbekistan Respublikasınıń Puqaralıq kodeksine muwapıq pitimlerge qoyılátuđın talaplar:

1. **Nızamlılıq.** Nızamǵa qarsı háreketlerge jol qoyılmadı hám jazaladı. Mısal ushın, náshebentlik zatlar hám qural-jaraq penen sawda islewdi nızamlı dep bolmaydı.
2. **Táreplerdiń jeterlishe huqıqıy uqıplılıǵı.** Esleń, 18 jasqa tolmaǵan shaxslar tolıq kólemde óz huqıqların ámelge asırıwı hám yuridikalıq wazıypalarǵa iye bolıwı múmkin emes. Demek, pitimler kópshilik jaǵdaylarda qatnasqa tolıq uqıplı shaxslar tárepinen dúziledi.

3. **Íqtıyarlılıq.** Íqtıyarlılıq qaǵıydası qorqıtıw, aljasıw, aldaw hám zorlıq penen dúzilgen pitimlerde qadaǵan etedi.
4. **Formaǵa ámel etiw.** Nızamlar menen pitimlerdeń tómenдеgi formaları belgilengen: awızeki, ápiwayı jazba, notarial tastıyıqlanǵan. Pitimler nızamda kórsetilgen jaǵdaylarda yamasa táreplerden biriniń talabı boyınsha notarial tárizde tastıyıqlanadı.

Pitimler bir tárepleme (bunday jaǵdayda tek bir táreptiń qálewı zárúr boladı — múlkti miyras qaldırıw, sawǵa etiw), eki tárepleme yamasa kóp tárepleme (shártnamalar) boladı.

Pitimlar dep puqaralar hám yuridikaliq táreplerdiń puqaraliq huqiq hám wazıypaların belgilew, ózgertiw yamasa biykar etiwge qaratılğan háreketlerine ayıladı.

**Ózbekistan Respublikasınıń Puqaraliq kodeksi,
101-statya.**

PITIMLERDİŇ HAQÍYQÍY EMESLIGI

Haqıyqıy bolmağan pitim onıń haqıyqıy emesligi menen baylanıslı bolğan aqıbetlerden tısqarı basqa yuridikaliq aqıbetlerge alıp kelmeydi hám ol dúzilgen waqıttan baslap haqıyqıy emes bolıp tabıladı.

Pitim haqıyqıy bolmağanda táreplerdiń hárberi basqasına pitim boyınsha alğan barlıq nárseni qaytarıp beriwı, alınğan nárseni pútinliginshe qaytarıp beriw múmkin bolmağanda bolsa, eger pitim haqıyqıy emesliginiń basqa aqıbetleri nızamda názerde tutılğan bolmasa, onıń qunın pul menen tólewi shárt.

Tómendegi jağdaylarda pitimler haqıyqıy emes dep tán alınadı:

- nızam talap etetuğın formasına ámel etpew;
- nızam hújjetleriniń talaplarına muwapıq bolmağan;
- on tórt jasqa tolmağan shaxs tárepinen dúzilgen;
- on tórt jastan on segiz jasqa shekem bolğan erjetpegen shaxs tárepinen onıń ata-anası, perzentlikke alıwshılar yamasa qáwenderiniń ırızılığısız dúzilgen;

- ruwxıy keselligi sebepli qatnasqa uqıpsız dep tabılğan puqara tárepinen dúzilgen;
- qatnas uqıplılıǵı sheklengen puqara tárepinen qáwenderiniń razılıǵısız dúzilgen;
- óz háreketleriniń áhmiyetin túsine almaytuǵın yamasa olardı basqara almaytuǵın puqara tárepinen dúzilgen;
- aljasıw tásirinde dúzilgen;
- aldaw, zorlıq, qorqıtıw, bir tárep wákiliniń ekinshi tárep penen jaman niyette kelisiwi yamasa awır jaǵdaylar júz beriwi tásirinde dúzilgen, ekinshi tárep bolsa bunnan paydalanıp qalǵan (nuqsanlı pitim);
- qálbeki hám kóz boyamashılıq ushın, yuridikalıq aqıbetler tuwdırıw niyeti bolmaǵan halda, atına ǵana dúzilgen pitim (qálbeki pitim);
- yuridikalıq tárep huqıqıy uqıplılıǵınıń sırtqa shıǵatuǵın, yaǵnıy yuridikalıq tárep tárepinen onıń ustav maqsetlerine qarsı halda dúzilgen yamasa tiyisli xızmet penen shuǵıllanıwǵa licenziyası bolmaǵan yuridikalıq tárep tárepinen dúzilgen.

WÁKILLIK ARQALÍ PITIM FORMASÍ

Ózbekistan Respublikası Puqaralıq kodeksinde (129-statya) pitimniń ózine tán forması — wákillik pitimi bar. Ol boyınsha pitim isenimnamaǵa, nızamǵa, sud qararına yamasa wákil etilgen mámleket organınıń hújjetine tiykarlangan wákillik penen bir shaxs (wákil) tárepinen basqa shaxs (wákillik beriwshi) atınan dúziledi.

Óz xarakteri boyınsha tek jeke dúziliwi múmkin bolǵan pitimdi wákil arqalı dúziwge jol qoyılmaydı. Qatnasqa uqıpsız puqaralar atınan pitimlerdi olardıń ata-anaları, perzentlikke alıwshıları hám qáwenderleri dúzedi.

Pitimler isenimnama boyınsha dúziliwi de múmkin. Bir shaxs (isenim bildiriwshi) tárepinen ekinshi shaxsqa (isenimli wákilge) úshinshi shaxslar aldında wákillik etiw ushın berilgen jazba wákillik **isenimnama** bolıp tabıladı.

Isenimnama ápiwayı jazba formada yamasa notarial formada rásmiy-lestiriledi. Isenimnama kóbi menen úsh jıl múddetke beriliwi múmkin. Eger isenimnamada múddet kórsetilgen bolmasa, ol berilgen kúnнен baslap bir jıl dawamında óz kúshin saqlaydı. Berilgen kúni kórsetilmegen isenimnama haqıyqıy emes.

Tapsırma.

Tómendegi máselelerdi sheshiń:

1-jagday.

A. hám M. óz ara girew oynaydı. Eger «Paxtakor» komandası jeńiske erisse, A. óziniń motociklin M. ge beredi, jeńilip qalsa M. óz noutbukin A. ğa beredi dep kelisti. A. girewde utqızdı, biraq girew oynap atırǵanda óz háreketlerin oylamay islegenin sebep etip, motociklin beriwden bas tarttı.

Bunday pitim huqıqıy jaqtan durıs pa? Yaq bolsa, sebebin kórsetiń.

2-jagday.

M. 5 jasta. Ol súwret salıwǵa qızıǵadı hám shıraylı súwretler soǵadı. Sırt elli turistler onıń súwretlerinen birin satıp alıw niyetin bildirdi hám bul másele menen oǵan múrjáát etti.

M. niń ata-anası ne islewi kerek?

3-jagday.

Siz dostıńızǵa 5 mıń suwmdı 10 kún múddetke qarızǵa berdińiz, biraq ol puldı qaytarıwdı qálemey atır.

Nızam boyınsha ne islew zárúr edi?

Bilimińizdi sınań!

1. Puqaralar hám yuridikalıq táreplerdiń qanday háreketleri pitim dep tán alınadı?
2. Qanday jagdaylarda pitimler haqıyqıy emes dep tán alınadı?
3. Erjetpegenler qanday pitimlerdi dúziwi múmkinligin sanap ótiń.
4. Pitimler dúzilisinde ámel etiletuǵın talaplardı sanap ótiń.
5. Pitim haqıyqıy emes dep tabılǵanda tárepler qanday jol tutıwı zárúr?

14-§. MÚLK HUQÍQÍ HÁM BASQA MATERIALLÍQ HUQÍQLAR

MÚLK HUQÍQÍNÍN KONSTITUCÍYALÍQ TIYKARLARI

Átirapımızdağı zatlar—qanday da bir shaxs iyelik etetuğın yamasa paydalanatuğın predmetler, buyımlar, obyektlerdiń hámmesi múlk degeni. Ózbekistan Respublikası Konstituciyasında (36-statya) hár bir insan múlkke iyelik etiw huqıqı belgilengen.

Múlik huqıqı málim bir materiallıq baylıqlar fizikalıq yamasa yuridikalıq táreplerge, mámleketke tiyisliligin bekkemleytuğın hám qorğaytuğın huqıqiy normalar kompleksin óz ishine aladı.

1-tapsırma.

Ne dep oylaysız, neler jeke mal-múlkke misal bolıw múmkin?

Múlkten «paydalanıw» «onnan paydalı qásiyetlerdi alıw» (hátiyje alıw, dáramat tabıw) degendi ańlatadı.

Mal-múlkke «iyelik etiw» bolsa: onı satıw, almasırw yamasa sawğa etiw huqıqına; ózgertiw, yağniy qásiyetlerin jaqsılaw yamasa tómenletiw huqıqına; mal-múlikti joq etiw huqıqına iye bolıw degendi bildiredi.

2-tapsırma.

1. Dostıńızdan kompyuter mışkasın alıp turdıńız. Endi siz usı buyımnıń iyesi esaplanasız ba?
2. Siz ofis ashıw ushın málim bir müddetke ijara shárt-namasın dúzdińiz, ámelde bolsa bunda shańarağıńız benen jasaw ushın paydalanıp atırsız. Bunday islewge haqqıńız bar ma?
3. Siz firma menen paxta teriw kombaynların ijarağa alıw boyınsha shártnama dúzdińiz. Waqtı kelip onı satıp jiberiwge qarar ettińiz. Buğan haqqıńız bar ma?

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍDA MÚLK FORMALARÍ MÚLK HUQÍQÍNÍN SUBYEKTLERÍ HÁM OBYEKTLERÍ

Ózbekistan Respublikası hám Ózbekistan Respublikasınıń «Múlk haqqında»ǵı Nızamına muwapıq elimizde múlk huqıqına qol qatılmaydı. Hár bir adam múlkke iyelik etiw huqıqına iye. Ózbekistan Respublikasında ekonomikanıń nátiyjeli ámel etiwine hám xalıq párawanlıǵınıń artıwına imkan jaratıwshı hárqanday formadaǵı múlkshilik bolıwına ruqsat beriledi. Múlkshiliktiń barlıq formaları qol qatılmas bolıwına hám olardıń rawajlanıwı ushın teńdey sharayat jaratılıwına nızam kepillik beredi.

Múlk huqıqı shaxstıń ózine qaraslı mal-múlkke óz qálewı menen hám óz máplerin gózlep iyelik etiw, onnan paydalanıw hám onı basqarıw, sonday aq óziniń múlk huqıqın, kim tárepinen bolmasın, hár qanday buzıwdı saplastırıwdı talap etiw huqıqınan ibarat. Múlk huqıqı múddetsiz boladı.

Ózbekistan Respublikası múlk iyesine qaraslı bolǵan mal-múlkti saqlaw hám kóbeytip barıw ushın barlıq zárúr sharayatlardı jaratıp beredi. Múlkke iyelik huqıqına qol qatılmaydı, onı nızam qorǵaydı.

Ózbekistan Respublikasında múlk jeke múlik hám jámaát múlki formalarında boladı. Bunda jeke múlk subyektleri puqaralar hám de mámleketlik emes yuridikalıq tárepler bolıwı múmkin, jámaát múlki subyekti bolsa mámleket bolıp tabıladı.

Múlk huqıqınıń kelip shıǵıw tiykarları tómendegilerden ibarat:

- miynet iskerligi;
- mal-múlkten paydalanıw tarawındaǵı isbilermenlik hám basqa xojalıq iskerligi;

- sonnan mal-múlkti jaratıw, kóbeytiw, pitimler tiykarında qolğa kirgiziw;
- mámleket mal-múlkin menshiklestiriw;
- miyras etip alıw;
- iyelik etiw huqıqın payda etiwshi múddet;
- nızam hújjetlerine qayshı bolmağan basqa negizler.

Múlkhuqıqı mülkiyesiniñ ıqtıyarlı túrde minnetlemeni orınlawı, mülkiyesiniñ mal-mülk táǵdirin sheshetuǵın bir tárepleme qarar qabıllawı, sud qararı tiykarında mal-mülkti alıp qoyıw (satıp alıw) jolı menen, sonday aq mülkhuqıqın biykar etiwshi nızam hújjetlerine tiykarlanıp biykar boladı. **Ózbekistan Respublikasınıñ Puqaralıq kodeksi, 197-statya.**

Mal-mülkti joq qılıw (tamamlaw) nátiyjesinde mülkhuqıqın biykar etiwge nızamlarǵa qayshı bolmağan jaǵdaylarda jol qoyıladı.

Mülkiyesi tárepiyen tariyxıy yamasa mádeniy baylıq bolǵan mal-mülktiñ joq qılınıwına jol qoyılmadı. Ayırıqsha jaǵdaylarda sud qararı menen sol mal-mülk konfiskaciyanıwı yamasa eger ol joq qılınǵan bolsa, onıñ qunı óndirip alınıwı múmkin.

Mal-mülkti yuridikalıq táreptiñ balans esabınan shıǵarıw nátiyjesinde mülkhuqıqınıñ biykar etiliwi nızam hújjetlerinde yaki shólkemlestiriw hújjetlerinde názerde tutılǵan tártipte hám shártlerde ámelge asırıladı.

Ózbekistan Respublikasınıñ Puqaralıq kodeksi, 198-statya.

Bilimiñizdi sıná!

1. Mülkiyesi qanday huqıqlarǵa iye?
2. «Paydalanıw» hám «iyelik etiw» túsinikleriniñ parqı nede?
3. Ózbekistanda qanday mülkshilik formaları bar?
4. Jeke hám jámáát mülkine iyelik etiw huqıqınıñ subyektleri kim esaplanadı?
5. Mal-mülkke iyelik etiw huqıqınıñ payda bolıw shártlerin sanap ótiñ.

15-§. PUQARALIQ-HUQIQIY SHARTNAMALAR SHARTLARI PUQARALIQ-HUQIQIY SHARTNAMALARDI DÚZIWDIŃ TIYKARGI SHARTLARI

Puqaralıq-huqıqıy shártnamalar turmısımızdıń barlıq tarawlarında, sonıń ishinde mámleketler aralıq qatnasıqlarda da keń qollanıladı. Bunda, puqaralardıń qatnasıqların tártipke salıwda shártnamalar tiykar bolıp xızmet etedi. Fizikalıq hám yuridikalıq tárepler olardıń qatnasıwshıları bolıwı múmkin.

Shártnama qatnasıwshılar arasında hár qıylı qatnasıqlar ornalıwdıń nátiyjeli forması bolıp esaplanadı. Ol táreplerdiń óz ara qatnasıqları ózgesheliklerin esapqa alıw, hárbiriniń óz máplerin kelistiriw imkanın beredi, sonday-aq, qatnasıwshılarga yuridikalıq kepillikler beredi.

Eki yamasa birneshe shaxstıń puqaralıq huqıqları hám wazıypaların payda etiw, ózgeriw yamasa biykar etiw haq-qındağı kelisimi shártnama delinedi.

**Ózbekistan Respublikasınıń Puqaralıq kodeksi,
353-statya.**

Puqaralıq-huqıqıy shártnamanıń tiykargı belgileri:

- shártnama ıqtıyarlı túrde dúziledi;
- shártnama tárepleri eki yamasa onnan artıq shaxs bolıwı múmkin;
- shártnamalarda táreplerdiń bir-birine degen huqıqları hám wazıypalarınıń kelip shıǵıwı, ózgeriwı yamasa biykar etiliwi kórsetiledi;
- tárepler usınǵan barlıq shártler boyınsha kelisilgeninen keyin shártnama dúzilgen bolıp esaplanadı.

Tárepler shártnama dúziliwi ushın barlıq tiykargı shártlerdi óz ishine alǵan usınıslardı kirgizedi. Ádette, **oferta** (latınsha *offertus* — usınılǵan) málim bir shaxsqa qaratılǵan boladı. Anıq emes shaxslarǵa jiberilgen oferta ulıwmalıq dep ataladı, mısalı, gazetada avtomobil, jay, mebel h.t.b. satıw haqqında járiyalanǵan daǵaza.

Puqaralıq huqıqında kontragenttiń shártnamanı dúziw haqqındaǵı usınıs penen ırızılıǵı xat yamasa telegramma, taypogramma, faks, SMS hám basqa formalarda ańlatıladı. Keyin ala tárepler shártnama shártlerin tolıq kelisip aladı.

SHÁRTNAMANÍ DÚZIWDIŃ TIYKARGÍ QAǴÍYDALARI

Eger tárepler arasında shártnamanıń barlıq áhmiyetli shártleri boyınsha sonday jaǵdaylarda talap etiletuǵın formada kelisimge erisilgen bolsa, shártnama dúzilgen bolıp esaplanadı. Shártnamanıń predmeti haqqındaǵı shártler, nızam hújjetlerinde bunday túrdegi shártnamalar ushın áhmiyetli yaki zárúr dep esaplanǵan shártler, sonday-aq táreplerde biriniń arzası boyınsha kelisip alıwı zárúr bolǵan barlıq shártler áhmiyetli shártler bolıp esaplanadı. Shártnama táreplerdiń biriniń **oferta** (shártnama dúziw haqqında usınıs) qollawı hám ekinshi tárep onı **akseptlawı** (ushınıstı qabıl etiw) jolı menen dúziledi.

Áhmiyetli shártlerge birinshi nábette shártnamanıń predmeti haqqındaǵı shártler kirgiziledi. Shártnamalar predmetine baylanıslı bir-birinen ajratıladı. Máselen, aldı-sattı shártnaması, almaslaw shártnaması, múlk ijarası shártnaması, pudrat shártnaması hám basqalar.

Shártnama táreplerdiń kelisimi bolıp esaplanǵanı ushın, tárepler yaki olardan birewi ol yaki bul máselede kelisimge erisiw zárúrligin talap etse, bul da shártnamanıń áhmiyetli shártin quraydı. Bunda táreptiń bayanlaw forması awızeki jazba túrde de bolıwı múmkin.

Oferta jollağan shaxs onıń akseptin alğan waqıtta shártnama dúzilgen bolıp esaplanadı.

Eger nızamǵa muwapıq shártnama dúziw ushın mal-múłkti tapsırıw da zárúr bolsa, shártnama tiyisli mal-múłk tapsırılǵan waqıttan baslap dúzilgen bolıp esaplanadı.

Shártnamanıń orınlanıw múddeti tárepler tárepinen kelisiledi hám shártnamanıń ózinde kórsetiledi. Bunda shártnamanı orınlaw múddetleri buzılsa, qollanılatuǵın jaza sharaları da shártnamaǵa kirgiziliwi múmkin. Shártnama mámleket nızamlarına qayshı túrde dúzilgen bolsa yamasa basqa (pitim waqtında kelisip kórsetilgen) jaǵdaylarda haqıyqıy emes dep tabılıwı múmkin.

1-tapsırma.

Múłk aldı-sattısı múłkti miyras boyınsha beriw, lote-reya biletin satıp alıw, televideniye, radio hám taǵı basqaladaǵı reklama, aukcionda qatnasıw pitimleri shártnama bolıp tabıla ma ?

2-tapsırma.

Oylap kórip, juwap beriń, mámlekette puqaralıq-huqıqıy shártnamalardıń kepillikli orınlanıwı qanday shártlerge baylanıslı?

1-jaǵday.

N. kommerciyalıq dúkánnan altın saat satıp aldı. Birneshe kúnnen keyin R. onıń aldına kelip, saat 3 ay aldın onnan urlap ketilgenin ayttı hám qaytarıp beriwın talap etti. Dálil sıpatında saattıń pasportı hám chekin kórsetti. N. R. dan tilxat alıp, saattı oǵan qaytarıp berdi, biraq bir ay ótkennen soń, haqıyqattan da R. dan tap sonday saattı urlap ketken urı uslanganın esitip qaldı.

Aljasıq júz bergeni anıq. N. bul jaǵdayda qanday jol tutıwı kerek?

2-jaǵday.

Jay basqa qalada oqıytuǵın 18 hám 20 jaslı balalardıń anası, puqara N. niń múłki bolıp esaplanadı. Jaydı puqara M. ge satıp atırǵanda puqara N. óz háreketleri ushın ularınıń irazılıǵın almadı.

Onıń háreketleri huqıqıy jaqtan durıs pa?

SAWĞA HÁM QAYÍRQOMLIQ SHÁRTNAMALARI

Sózsiz, hárbirimiz Jaña jilda, tuwılǵan kún yamasa ata-ana sıylıq pulın alǵan múnásibeti menen sawǵa alǵanbız. Sawǵa alıw hámmege de jaǵadı. Biraq sawǵa alıw da puqaralar huqıqına kireme? Álbette! Sebebi, bunda sawǵaǵa iyelik etiw huqıqı sawǵa beriwshiden onı alıwshıǵa ótedi.

Sonıń ushın sawǵa shártnaması predmeti barlıq waqıtta anıq belgilen-gen dep aytıw múmkin. Bunda kósher hám kóshpes múlk qatnasındaǵı pitimler haqqındaǵı normalar sawǵa shártnamasına da tolıq tiyisli boladı.

Qayırqomlıq shártnaması sawǵa shártnamasına jaqın turadı. Olar arasındaǵı ayırmashılıq tómendegiler:

- qayırqomlıq emlew xanaları, tárbiya mákemeleri, qorlar, muzeyler hám t.b. ulıwma paydalı maqsetlerde ámelge asırıladı;
- qayırqomlıqtı biykar etiw múmkin emes;
- miyrasxorlıq haqqındaǵı normalar qayırqomlıqqa qollanılmaydı.

Qayırqomlıq — belgili bir shaxslar hám shólkemler tárepi-nen óz qálewı menen islengen biypul (tólemsiz) háreket bolıp esaplanadı.

ALMASLAW (ALMASIW) SHÁRTNAMASI

Birneshe ásir burın almasıw shártnaması ápiwayı jaǵday edi. Házir de almaslaw shártnaması saqlanıp qalǵan, biraq belgili bir sebepler boyınsha onıń mánisi ózgerdi: birinshiden, almaslanatuǵın tovarlar qunı pul kóri-nisinde ólshenedi; ekinshiden, almaslaw shártnamasına qarata tiyislisinshe aldı-sattı haqqındaǵı normalar qollanıladı.

Eger almaslaw shártnamasında basqa shártler kórsetilmegen bolsa, almaslanatuǵın tovarlar eń qunlı dep shamalanadı. Keri jaǵdayda, tovar-lar bahasındaǵı pariq pul menen qaplanadı.

Almaslaw shártnaması boyınsha, tárepler arasında bir mal-múlk basqasına almasıladı.

Saat, marka, yaǵnıy qatnasıwshılar iyelik etetuǵın barlıq nárselerdi almasırıw almaslaw shártnamasına mısal boladı. Almaslaw shártnaması kúshke kirgennen keyin hárbir tárep berilip atırǵan múlk ushın iyelik huqıqın joytıadı hám alınǵan múlk ushın tap sonday huqıqqa iye boladı.

3-tapsırma.

Qanday jaǵdaylarda almaslaw shártnaması nızamǵa muwapıq ámelge asırılǵanı, qanday jaǵdaylarda bolsa puqaralıq nızamları buzılǵanın kórsetiń.

1-jaǵday.

Almaslaw shártnamasına muwapıq, S. (12 jas) I. (16 jas) 5 multfilm jazılǵan disk berdi. Óz náwbetinde I. S. bir hápteden keyin videoklipler jazılǵan 5 disk beriwdi wáde etti, biraq bir aydan keyin 5 emes, 4 disk berdi.

2-jaǵday.

Almaslaw shártnamasına muwapıq, puqara X. 3 bólmeli kvartirasın 4 bólmeli kvartiraǵa almasırdı. Almasıırılǵannan keyin 4 bólmeli kvartira jasaw ushın jaramsız ekenligi málim boldı.

3-jaǵday.

Almaslaw shártnamasına muwapıq, 9 jasar I. hám 7 jasar D. altın taǵınshaqların almasırdı.

4-jaǵday.

Almaslaw shártnamasına muwapıq «Turan» jeke menshik firması «Matiz» markalı avtomobilin qospa kárxanaǵa tiyisli «Damas» markalı avtomobilge almasırdı. Almaslaw shártnaması jazba túrde rásmiylestirilmedi.

**Xızmetler kórsetiwge (jumıslardı orınlawǵa)
SHÁRTNAMA ÚLGISI**

№ _____ 200__j. " ____ " _____
(shártnama dúzilgen jer)

(fermer xojalıǵı ustavı)
tiykarında is kóriwshi, keyin ala «Xojalıq»dep júritiliwshi

(fermer xojalıǵı atı)
atınan fermer xojalıǵı baslıǵı _____
(F.A.Á.)

bir tárepten, hám _____
(ustav, qarar, isenimnama)
tiykarında is kóriwshi, keyin ala «Orınlawshı» dep júritiliwshi

(kárxana, shólkem atı)
atınan is kóriwshi _____
(lawazımı, F.A.Á.)

ekinshi tárepten usı shártnamanı tómendegiler haqqında dúzdi:

I. SHÁRTNAMA MAZMUNÍ

1.1. Bul shártnama boyınsha «Orınlawshı» «Xojalıq»qa (keyingi orınlarda-«Xızmetler» dep júritiledi) jetkerip beriw, «Xojalıq» usı «Xızmetler»-di qabıllaw hám qunın tólew minnetlemesin óz moynına aladı.

«Xızmetler»diń anıq túrleri, olardıń sanı, sapası hám bahası, sonday-aq, olardı kórsetiw müddetleri usı shártnamanıń quramlı bólimi esaplangan qosımshada beriledi.

II. TÁREPLERDIŇ HUQÍQ HÁM MINNETLEMELERI

2.1. «Xojalıq»tıń huqıqları:

- «Orınlawshı»dan shártnamanı orınlaw ushın zárúr bolǵan ámeldegi mámleketlik standartlar hám basqa normativ hújjetler menen támiyinlewdi talap etiw;
- «Orınlawshı»dan «Xızmetler» «Xojalıq»tıń esabına transportta tasılǵanda transport shıǵınların qaplawdı talap etiw;
- «Orınlawshı»dan usı shártnamaǵa muwapıq beriletuǵın buyırtpamaǵa muwapıq tiyisli sapaǵa iye bolǵan «Xızmetler» kórsetiliwin talap etiw;

- zárúr sapaǵa iye bolmaǵan «Xızmetler» kórsetilgen jaǵdayda óz tańlawı boyınsha;
- zárúr sapaǵa iye bolmaǵan «Xızmetler» soǵan uqsas «Xızmetler» menen almasıwıwın;
- «Xızmetler»diń kemshilikleri biypul saplastırılıwın yamasa kemshilikler «Xojalıq» yaki úshinshi shaxslar tárepinen durıslanıwı shıǵınların qaplawdı;
- bahasınıń sáykes túrde kemeytiriliwin talap etiw;
- shártnama shártlери orınlanbaǵanlıǵı yamasa zárúr dárejede orınlanbaǵanlıǵı nátiyjesinde jetkerilgen zıyan qaplanıwın «Orınlawshı»dan talap etiw.

2.2. «Xojalıq»tıń minnetlemeleri:

- óz buyırtpanaması boyınsha kórsetilgen «Xızmetler»di usı shártnamaǵa muwapıq qabıllaw;
- «Xızmetler»ge usı shártnamanıń 3.1-bántinde kórsetilgen baha boyınsha, qabıllaw-tapsırıw akti imzalanǵan waqıttan baslap_____kún ishinde haqı tólew.

2.3. «Orınlawshı» tómenдеги huqıqlarǵa iye:

- «Xojalıq»qa «Xızmetler»di usı shártnamaǵa muwapıq yamasa «Xojalıq» tárepinen usı shártnamanıń 4.8-bántinde názerde tutılǵan tártipte beriletuǵın onıń buyırtpanasına muwapıq múddetler, sapa hám muǵdarda kórsetiw;
- eger «Xızmetler»di kórsetiw barısında «Orınlawshı» shártnama shártlери hám normativlerden sheginiwge jol qoyǵan bolsa, «Xojalıq»tıń talabı menen anıqlanǵan barlıq kemshiliklerdi_____kún ishinde biypul dúzetip beriw.

III. SHÁRTNAMANÍŃ BAHASÍ HÁM ESAP-KITAP TÁRTIBI

- 3.1. Usı shártnamanıń bahası _____
(summa sanlar hám háripler menen jazıladı)
swmdı quraydı.

IV. SHÁRTNAMANÍŃ ORÍNLANÍWÍ

4.1. Shártnama usı shártnama hám nızam hújjetleri hám talaplarına muwapıq zárúr jaǵdayda tez arada orınlanıwı kerek.

4.2. Shártnamanı orınlawdan birtárepleme bas tartıwǵa yamasa shártnama shártlերin bir tárepleme ózgeriwge jol qoyılmaydı, nızam hújjetlerinde belgilengen jaǵdaylar buǵan kirmeydi.

V. TÁREPLERDİŇ JUWAPKERSHILIGI

5.1. Kórsetilip atırǵan «Xızmetler» sapası, muǵdarı «Orınlawshı» tárepinen naduris anıqlanıwı, olardıń qunı naduris belgileniwi hám óndiriliwi jaǵdayları anıqlanǵan jaǵdayda «Orınlawshı» kórsetilip atırǵan «Xızmetler»diń sapasın, sonday-aq, olardıń muǵdarın esapqa alǵan halda qayta esap-kitap etedi, esaplap shıǵılǵan usı summadan tısqarı xojalıqqa naduris esap-kitap islengen summanıń 20 procenti muǵdarında járiyma tóleydi.

VI. KELISPEWSHILIKLERDI SHESHIW TÁRTIBI

6.1. Kelispewshilikler hám tartıslı máseleler kelip shıqqan jaǵdayda, tárepler, qaǵıydaǵa muwapıq, óz betinshe yamasa rayonlıq awıl hám suw xojalıǵı bólimi qatnasında olardı sudqa shekem sheshiw ilajların kóredi.

VII. SHÁRTNAMANÍŇ ÁMEL ETIWI

7.1. Bul shártnama usı shártnamanıń 8.4-bántine muwapıq dizimnen ótkerilgen kúnнен baslap ámelge kiredi hám tárepler usı shártnama boyınsha óz minnetlemelerin orınlaǵanǵa shekem ámel etedi.

VIII. JUWMAQLAWSHÍ QAǴÍYDALAR

8.1. Bul shártnama táreplerdiń kelisiwine qarap yamasa basqa tárep shártnama shártlerin qatań túrde buzǵan jaǵdayda, táreplerden biriniń talabı boyınsha sud tártibinde biykar etiliwi múmkin.

IX. TÁREPLERDİŇ MÁNZILI HÁM BANK REKVIZITLARI:

_____ (imza) _____ (F. A. Á)

Bilimińizdi sınáń!

1. Puqaralıq-huqıqıy shártnaması menen miynet shártnaması arasında qanday ulıwmalıq hám ayırmashılıq bar?
2. Puqaralıq-huqıqıy shártnama belgilerin aytıń.
3. Puqaralardıń jeke materiallıq emes huqıqların buzatuǵın shaxslardan ruwxıy zıyan jetkizgenlik ushın kompensaciya óndiriw kerek pe? Fizikalıq hám ádep-ikramlılıq-ruwxıy azaplarıń kólemin ólshew múmkin be? Juwabıńızdı dálilleń.
4. «Shartnama», «pitim», «almaslaw» túsinikleri arasındaǵı parıqtı anıqlań.
5. Qanday puqaralıq-huqıqıy shártnamalardı bilesiz? Olardıń parqı neden ibarat?

16-§. TUTINIWSHILAR HUQIQLARI HAM MINNETLEMELERI

TUTINIWSHI

Qanday da bir tovar satıp alıp atırǵan, qala transportı xızmetinen paydalanıp atırǵan, teatrǵa baratırǵan h.t.b. orınlap atırǵan adam tovarlar, xızmetler tutınıwshısı bolıp esaplanadı. Sol tárizde, biz hámmemiz — tutınıwshı esaplanamız, sebebi hár kúni tovarlar satıp alamız hám de túrli xızmetlerden paydalanamız.

Oliy Majlis tárepinen 1996-jılı 26-aprelde qabıl etilgen Ózbekistan Respublikasınıń «Tutınıwshılar huqıqların qorǵaw haqqında»ǵı Nızamında tutınıwshı tómendegishe táriyiplenedi.

Tutınıwshı — payda shıǵarıp alıw menen baylanıslı bolmaǵan halda jeke tutınıw yamasa jeke xojalıqta paydalanıw maqsetinde tovar satıp alıwshı, jumıs, xızmetke buyırtpa beriwshı yamasa usınday niyette bolǵan puqara (fizikalıq shaxs).

«Tutınıwshılardıń huqıqların qorǵaw haqqında»ǵı Nızam, 1-statya.

«Tutınıwshılardıń huqıqların qorǵaw haqqında»ǵı Nızam bazardı tutınıwshılar, yaǵnıy hámmemizdiń máplerimizge boysındırıw maqsetinde qabıl etilgen.

1-tapsırma.

Joqarıda aytilǵan sıpatlamadan kelip shıǵıp, tómendegi shaxslar tutınıwshılar ma yaki joq pa ekenligin aytıń:

- ayaq-kiyim satıp alǵan puqara;
- dúkánǵa kirgen puqara;
- Tashkentten Samarqandqa sayaxatqa ketip baratırǵan sırt el puqarası;
- kvartirasın remontlaw ushın jeke shaxs penen shártname dúzip atırǵan puqara;
- keyin ala satıw ushın tovar dúrkinin satıp alıp atırǵan puqara;
- keyin ala bazarda satıw ushın diyqannan úlken muǵdar da awıl xojalıǵı ónimlerin satıp alıp atırǵan puqara.

TOVAR HAQQÍDA MAĠLÍWMAT ALÍW HUQÍQÍ

Tutınıwdıń eń keń tarqalğan tarawlarınan biri — aldı-sattı mısaldında Ózbekistan Respublikasınıń «Tutınıwshılardıń huqıqların qorgaw haqqında»ǵı Nızamda belgilengen qaǵıydalardıń tiykarǵı gruppaların kórip shıǵamız.

Kassa cheki — tovardıń satıp alınǵanlıǵın yamasa jumıs (xızmet)tıń haqı tólungenligin tastıyıqlaytuǵın, tovar (jumıs, xızmet)dıń bahası, haqı tólungen sáne hám kassa apparatınıń nomeri kórsetilgen hújjet.

Tovar cheki — tovardıń satıp alınǵanlıǵın yamasa jumıs (xızmet)tıń haqı tólungenligin tastıyıqlawshı, tovar (jumıs, xızmet)dıń bahası, haqı tólungen sáne hám de satıwshınıń atı hám jaylasqan mánzili haqqındaǵı maǵlıwmat kórsetilgen hújjet.

Nızamǵa muwapıq («Tovarlar haqqındaǵı maǵlıwmat» 6-statya) bul maǵlıwmattı satıwshı beriwı shárt. Tovarlar haqqındaǵı maǵlıwmatlarda tómendegiler kórsetiledi:

- tiykarǵı tutınıw qásiyetleri;
- islep shıǵarılǵan sánesi;
- islep shıǵarıwshınıń kepillik minnetlemeleri;
- xızmet kórsetiw (jaramlılıq) múddeti;
- saqlaw usılı hám de qaǵıydaları;
- remont-ońlaw jumısların orınlaytuǵın hám texnikalıq xızmet kórsetetuǵın kárxanalardıń mánzilleri.

Satıwshı — aldı-sattı shártnaması boyınsha tutınıwshıǵa tovar realizaciya etetuǵın kárxana, shólkem, mákeme yamasa jeke isbilermen.

TOVARDÍŃ SERTIFIKATLANGANLÍĠÍ HAQQÍDA MAĠLÍWMATTÍ ALÍW HUQÍQÍ

«Ónimler hám xızmetlerdi sertifikatlastırıw haqqında»ǵı Nızamǵa muwapıq, tutınıwshı ushın mólsherlengen barlıq ónimler bahalanıwı hám

ónimniń belgilengen talaplarǵa muwapıqlıǵı tastıyqlanǵan jaǵdayda ar-nawlı hújjet — muwapıqlıq sertifikatı beriliwi kerek. Bunda tutınıwshı satıwshıdan ónim sertifikatlanǵanlıǵı haqqında maǵlıwmat alıw huqıqına iye. Bul belgi ónimde shtrix-kod qasında jaylasqan bolıp, bul ónim adamlar ómiri hám densawlıǵı, sonday-aq onıń qorshaǵan ortalıq ushın qáwipsizlik talapları standartlarına juwap beriwin bildiredi.

«**Muwapıqlıq sertifikatı**» — sertifikatlanǵan ónimniń belgi-lengen talaplarǵa muwapıqlıǵın tastıyqlaytuǵın hújjet.
Islep shıǵarıwshı — tutınıwshıǵa ónimdi satıw (realizaciya qılıw) ushın tovar islep shıǵaratuǵın kárxana, shólkem, mákeme yamasa jeke isbilermen.

SATÍP ALÍNGAN TOVARDÍ ALMASTÍRÍW YAMASA QAYTARÍW HUQÍQÍ

Tómen sapalı yamasa nuqsanlı tovar satılǵan jaǵdayda, tutınıwshı óz qálewine qarap tómendegilerden birin talap etiwge haqlı:

- tovardı tap sonday markalı (modellı, artikullı) maqul sapalı tovarǵa almasıwıp beriw;
- tovardı basqa markadaǵı (modellı, artikullı) tap sonday tovarǵa almasatuǵın, onıń satıp alıw bahasın tiyislisinshe qayta esap-kitap etiw;
- satıp alıw bahasın nuqsanǵa múnásip halda azaytıw;
- shártnamanı biykar etip, kórilgen ziyandı tólew.

Satıp alıw bahasın nuqsanǵa múnásip halda kemeytiw sonı ańlatadı, eger siz qanday da bir nuqsanı bolǵan jazıw stolın satıp alǵan bolsańız, satıwshı bolsa onı almasıwıp bere almaǵan yaki nuqsanların joq ete almaǵan bolsa, siz usı nuqsanları bolǵanlıqtan satıp alıw buyımınıń bahasın kemeytiwge haqlısız.

«Tutınıwshılardıń huqıqların qorǵaw haqqında»ǵı Nızamǵa muwapıq, qarıydar 7 kúnlık múddette tovardı tap sonday tovarǵa almasıwıǵa haqlı. Eger tovar basqa markalı tap sonday tovarǵa almasıwılıp atırǵan bolsa, bahalar arasındadı ayırmashılıq bolǵanı úshın qayta esap-kitap isleniwi kerek. Mısalı, siz anańızǵa tuwılǵan kúnine qara reńli sumka satıp aldınız, biraq onıń kiyimine qońır reńli sumka sáykes keledi. Bunday jaǵdayda onı sizge kerek bolǵan sumkaǵa almasıwıp beriwı mım-

kin. Biraq dükanda sizge zárúr sumka bolmasa, siz satıp alıńan tovardı qaytarıwıńız hám oǵan tólenen summanı qaytarıp alıwıńız múmkin. Biraq sonı da yadta tutıw kerek, qarıydardıń tovardı almasıw yamasa qaytarıp beriw talabı tek tovar tutınıwda bolmaǵan, barlıq qásiyetleri hám sapası saqlanǵan jaǵdayda hám de ol tap sol satıwshıdan satıp alıńanlıǵı dálillengeninde (yaǵnıy, dükán cheki bolǵanda ǵana) qanaatlandırıladi.

TUTÍNÍWSHÍLARDÍN MINNETLEMELERI

Ózbekistan Respublikası Puqaralıq kodeksiniń 401-statyasına muwapiq, qarıydar almasıwıdı talap etiwge yamasa aldı-sattı shártnamasın orınlawdan bas tartıwǵa haqısı bolǵan jaǵdaylardan tısqarı, oǵan satıwshı tárepinen tapsırılǵan tovardı qabıl etiwı shárt.

Qarıydar nızam hújjetlerine yamasa aldı-sattı shártnamasına qayshı halda tovardı qabıl etpese yamasa qabıllawdan bas tartsa, satıwshı shártname shártlerin orınlawdan bas tartıwǵa hám kórilgen zıyandı qaplawdı talap etiwge haqlı.

Qarıydardıń talabı menen tovar jańasına qanday jaǵdaylarda almasırap beriliwi shárt?

1-jaǵday.

Puqara planshet satıp aldı hám oramın ashpadı. Bir aydan keyin onı jáne de qımbatına almasırap beriwin soradı.

2-jaǵday.

Puqara kepillik múddeti 6 aylıq fen satıp aldı. Fenniń nuqsanlı detalı bolǵanlıqtan 6,5 aydan keyin buzıldı.

3-jaǵday.

Puqara elektr chaynigin satıp aldı, 5 kún dawamında onnan paydalandı, keyin bolsa dúkánnan onı úshpelegi bolǵan chaynikke almasırap beriwin soradı.

2-tapsırma.

Tómende berilgen jaǵday menen tanısıń hám satıwshınıń háreketlerine baha beriń.

Puqara T. dúkánnan oralǵan rafinad qant pachkasın satıp aldı. Onı úyinde ashqanda qanttıń ornına jaqsı maydalanbaǵan duzdı kórdi. Qarıydar dúkángá qayıp, chek hám ashılǵan pachkanı kórsetti hám pulın qaytarıp beriwin talap etti. Biraq satıwshı bul dúkánnıń ayıbı emesligin aytıp, puldı qaytarıp beriwden bas tarttı.

Bunday jaǵdayda satıwshı tutınıwshınıń huqıqın buzǵan ba? Eger sonday bolsa, T. óz huqıqların qalay qorǵawı múmkin?

Bilimińizdi sınań!

1. Kim tutınıwshı bolıp esaplanadı?
2. «Tutınıwshılar huqıqların qorǵaw haqqında»ǵı Nızamnıń tiykarǵı maqsetin aytıń.
3. Tovar satıp alǵanlıq yamasa jumıs (xızmet) ushın haqı tólengenligin tastıyıqlaytuǵın hújjet ne dep ataladı?
4. Tovarlar haqqındaǵı maǵlıwmatta qanday maǵlıwmatlar beriliwi shárt?
5. Nızamǵa muwapıq kim satıwshı bolıp tabıladı?
6. Muwapıqlıq sertifikatı neni tastıyıqlaydı?
7. Sapası tómen yamasa nuqsanı bolǵan tovardı satıp alǵan tutınıwshı neni talap etiwge haqlılı?

17-§. ISLEP SHÍGARÍWSHÍ TÁREPINEN TOVARDÍŇ SAPASÍNA BERILETUĞÍN KEPILLIK

TOVARDÍŇ JARAMLÍLIĞ KEPELLIGI HÁM MÚDDETI

Ózbekistan Respublikasınıń «Tutınıwshılardıń huqıqların qorǵaw haqqında»ǵı Nızamına muwapıq, uzaq múddet paydalanılatuǵın barlıq túrdegi tovarlar hám xızmetlerge islep shıǵarıwshı (orınlawshı) kepillik múddetin belgilewi tiyis. Kepillik múddeti tovar tutınıwshıǵa satılǵan yamasa xızmet kórsetilgen kúnnen baslap esaplanadı. Eger tovar satılǵan kúndi anıqlawdıń imkanı bolmasa, bul múddet tovar islep shıǵarılǵan kúnnen baslap esaplanadı.

Islep shıǵarıwshı (orınlawshı) kepillik múddeti dawamında tovar (xızmet)dıń, atap aytqanda, tolıq toplamdaǵı buyımlardıń normal islewın (qollanıwın, olardan paydalanılıwın) támiyinlewi shárt. Toliq toplamdaǵı buyımlardıń kepillik múddeti, eger nızam hújjetlerinde basqasha tártip belgilenbegen bolsa, tiykarǵı buyımınıń kepillik múddetinen kem bolmawı tiyis. Kepillik múddeti tovar (xızmet)dıń pasportında yamasa to-

vardı satıw yaqi xızmet kórsetiw waqtında tovar menen birge tutınıwshıǵa beriletuǵın basqa hújjetke kórsetiledi.

Dárilik zatlar hám medicinalıq buyımlarda, azıq-awqat hám xızmet kórsetiwshi ximiya tovarlarında olardıń islep shıǵarılǵan sánesi, jaramlılıq múddeti, sonday-aq olardı saqlaw shártleri kórsetiliwi tiyis. Satıwshılardıǵa islep shıǵarılǵan sánesi hám jaramlılıq múddeti kórsetilmegen yaqi jaramlılıq múddeti ótken tovarlardı qabıllaw hám de ónimdi satıw qadaǵan etiledi.

TOVARDÍ QABÍLLAWDAǴÍ MINNETLEMELER

Satıwshı satıp alıwshıǵa aldı-sattı shártnamasınıń pútinlik haqqındaǵı shártlerine muwapıq bolǵan tovardı tapsırıwı shárt. Aldı-sattı shártnamasında tovardıń pútinligi belgilenbegen jaǵdaylarda satıwshı satıp alıwshıǵa pútinligi, jumıs qatnası ádetleri yamasa ádetke qoyılatuǵın basqa talaplar menen belgilenetuǵın tovardı beriw shárt. Pútin bolmaǵan tovar tapsırılǵan jaǵdayda, satıp alıwshı óz qálewı boyınsha satıwshıdan satılıw bahasın sáykes túrde azaytıwdı, tovardı aqılǵa muwapıq pútinlewdi talap etiw huqıqına iye.

Eger satıwshı aqılǵa muwapıq múddette satıp alıwshınıń tovardı pútinlew (komplektlew) haqqındaǵı talabın orınlamasa, satıp alıwshı óz qálewı boyınsha pútinlenbegen tovardı pútin tovarǵa almasırdı talap etiwge, aldı-sattı shártnamasın orınlawdan bas tartıwǵa hám tovar ushın tólungen pul summasın qaytarıp beriwdi, sonday-aq, jetkerilgen zıyandı qaplawdı talap etiwge haqlı.

TOVARDÍN BAHASÍ HÁM QAMSÍZLANDÍRÍLÍWÍ

Qarıydar óz esabınan tólemdi ámelge asırıw ushın zárúr bolǵan ámellerdi orınlawǵa májbúr. Mısalı, pullardı pochta arqalı jiberiw, pul qarjıların ótkeriw boyınsha shıǵınlar h.t.b. Satılıw bahasın tólew minnetlemesi aldı-sattı minnetlemesiniń pullı xarakterge iye ekenliginen kelip shıǵadı hám satıwshıǵa málim bir pul qarjıların beriwde kórinedi.

Tovardıń satılıw bahası, yaǵnıy qarıydar tárepinen satıwshıǵa beriliwi zárúr bolǵan pul summası ádetke shártnama tárepleri tárepinen belgilenedi.

Tovardı qamsızlandırıw minnetlemesi táreplerdiń ırızılıǵı menen aldı-sattı shártnamasında názerde tutılǵan halda satıwshıǵa da, qarıydarǵa da júkleniwı múmkin. Bunda qamsızlandırıw minnetlemesi shártnamada kórsetiliwi zárúr bolǵan shártler qatarına kirmeydi.

Eger shártnamada satıwshı yamasa satıp alıwshınıń tovardı qamsızlandırıw minnetlemesi názerde tutılğan bolsa, biraq bunda qamsızlandırıw shártleri hám tovar qamsızlandırılatusın eń kem summa belgilenbegen bolsa, qamsızlandırıw shártnamasında názerde tutılğan qamsızlandırıw pulı tovar bahasınan kem bolıwı múmkin emes.

TUTINIWSHILAR HUQIQLARIN QORGAW HAQQINDAGI NIZAMLAR

Ayırım waqıtları, hátte, eń tájiriybeli qarıydar da qanday da bir nárse-ni satıp algannan keyin, belgili bir mashqalalarga dus keledi: kózge kórinbeytuğın nuqsanı, estetikalıq qásiyetke iye kemshilikleri h.t.b. anıqlanadı.

Bunday jağdayda qarıydar kelip shıqqan mashqalalardı birinshi nábette tovardı satqan shólkem menen sheshiwge urınıp kóriwi tiyis. Ol iltimastı orınlawdan bas tartqanda qarıydar óz huqıqlarınıń ózgeshe qorğalıwına erisiwge haqlı. Tutınıwshılar huqıqların qorgawdıń túrli jolları bar. «Tutınıwshılardıń huqıqların qorgaw haqqında», «Ónimler hám xızmetlerdi sertifikatlastırıw haqqında», «Sertifikatlaw haqqında», «Azıq-awqat ónimleri sapası hám zıyansızlıǵı haqqında»ǵı Nızamlar sapasız tovar satıp alıńanda usı nızamlar tutınıwshılar huqıqları hám mápleriniń mámleket tárepinen qorğalıwın támiyinleydi.

Elimizde tutınıwshılar huqıqlarınıń mámleket tárepinen qorğalıwın támiyinleytuğın uyımlar:

- Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti janındaǵı Ózbekistan mámleketlik standartlastırıw, metrologiya hám sertifikaciya orayı («Ózdavstandart»);
- Densawlıqtı saqlaw ministrligi;
- Mámleketlik arxitektura hám qurılıs komiteti;
- Ekologiya hám qorshağan ortalıqtı qorgaw mámleketlik komiteti;
- Menshiklestiriw, monopoliyadan shıǵarıw hám básekini rawajlandırıw mámleketlik komiteti;
- respublika, wálayat, qala hám rayonlıq sanitariya-epidemiologiya stanciyaları.

Olar tutınıwshılardıń arızları, arızaları hám usınısların kórip shıǵadı, tutınıwshılardıń huqıqların qorgap, sudlarga múrjáát etedi. Tovarlar qawipsiz bolıwına hám olardıń sapasına tiyisli májbúriy talaplardı belgileydi hám de usı talaplarǵa ámel etiliwi üstinen qadaǵalawdı ámelge asıradı,

islep shıǵarıwshılar tovarlardıń qáwipsiz bolıwı hám olardıń sapasına tiyisli talaplardı buzǵan jaǵdayda olardıń ústinen sudlarda dawa qozǵaydı.

1-tapsırma.

Sizińshe, tutınıwshılar tómendegiler boyınsha qanday shólkemlerge múrájáát etiwı hám de qanday sharalar kóriwi kerek?

1-jaǵday.

«Proctor & Gamble» firması basshılıǵı jergilikli bazardı onıń markası menen shıǵarılıp atırǵan qálbeki tovardan qorǵaw, sonday-aq kompaniya sawda markasını saqlaw boyınsha sharalar kóriwiwin ótinish etti.

2-jaǵday.

Puqara S. dúkán tárepinen iyislenen balıq konservalar satılǵanlıǵı haqqında arız benen múrájáát etti.

3-jaǵday.

Puqara aldı-sattı shártnamasını biykar etiw hám satıp alınǵan nuqsan menen islep shıǵarılǵan kir juwıw mashinası ushın tólenen pulların qaytarıp beriwden bas tartqan dúkán ústinen arız benen múrájáát etti.

4-jaǵday.

Kafege kelgenler sapasız awqatlar boyınsha arız benen múrájáát etti.

5-jaǵday.

Puqara nanbayxanada jabılǵan nan ónimleri tómen sapalılıǵı ushın arız benen múrájáát etti.

Tutınıwshılar huqıqların qorǵaw boyınsha jámaátlik birlespelerge múrájáát etiw tutınıwshılar huqıqların qorǵawdıń jáne bir jolı bolıp tabıladı.

Tutınıwshılar óz huqıqları hám máplerin qorǵaw maqsetinde ıqtıyarlı túrde tutınıwshılar birlespelerin dúziwi múmkin.

Tutınıwshılardıń birlespeleri óz jumısın nızam hújjetlerine muwapıq ámelge asırıwshı jámaátlik birlespeler bolıp tabıladı.

**«Tutınıwshılardıń huqıqların qorǵaw haqqında»ǵı Nızam,
30-statya.**

Bunday shólkemler nızamdı xalıqqa tanıstırıw hám tutınıwshılarga olardıń nızamlı huqıqların qorǵawda járdemlesiwı shárt. Házirgi waqıtta Respublika tutınıwshılar huqıqların qorǵaw jámiyeti usınday wazıypalardı ámelge asırmaqta.

Tutınıwshılar huqıqların qorǵaw haqqında nızam bolıwına qaramastan, durıs satıp alıw eń jaqsı qorǵanıw bolıp esaplanadı. Tovarlar hám xızmetler bazarın úyreniw, sonday-aq, nızamlı huqıqlarıńız hám olardı qalay qollanıwdı biliw qanday da tovardı satıp alıwdan keyin kelip shıǵatuǵın mashqalalardan qutılıwdıń eń jaqsı usılı bolıp tabıladı.

2-tapsırma.

Siz turistik sayaxatqa shıǵıw ushın dostıńız benen velosiped satıp almaqshı boldıńız. Satıp alıwdan aldın maǵlıwmattı qalay toplaysız?

TUTÍNÍWSHÍLAR HUQÍQLARÍN SUD ARQALÍ QORǵAW

Tutınıwshı sudqa múrájáát etip huqıqların qorǵawı múmkin. Sud barlıq tarawlar hám eń dáslep sawdada tutınıwshını onıń huqıqları buzılıwınan qorǵawǵa májbúr.

Solay etip, hárbir tutınıwshı óz máplerin qorǵaw usıllarına iye. Tek olardı biliw hám olardan paydalana alıw kerek.

Jaǵdaydı úyrenip, sorawlarǵa juwap beriń.

Yusupovlar shańaraǵı jańa reńli televizor satıp aldı. Birneshe hápteden keyin televizor ulıwma kórsetpey qaldı. Kelgen televizor ońlawshı usta ekranniń kúygenin hám onı ońlaw biraz qımbatqa túsetuǵının ayttı. Keyingi kúni Yusupovlar dúkánǵa barıp, tovardı bergen satıwshıǵa múrájáát etti.

Yusupovlar hám satıwshı ne aytıwı kerek (olardıń ornına ózińizdi qoyıp kóriń)?

Satıwshı járdem beriwden bas tartqanda Yusupovlar ne islewi kerek? Eger arız qılmaqshı bolsa, kimgе jiberiwleri tiyis? Xatqa qanday maǵlıwmatlar kirgiziliwi kerek? Yusupovlar atınan dawa arzasın jazıń.

Tutınıwshılardıń huqıqları buzılğan jaǵdayda, ol sudqa múrájáát etiwge haqılı. Dawalar, eger nızamlarda basqasha tártip belgilenbegen bolsa, juwapker, tutınıwshı jaylasqan jerdegi yamasa zıyan jetkizilgen jerdegi sudqa beriledi.

Tutınıwshılar óz huqıqlarınıń buzılıwı menen baylanıshı dawalar boyınsha, sonday-aq tovar (jumıs, xızmet)lar qáwipsiz bolıwı hám olardıń sapası ústinen qadaǵalawdı ámelge asırıwshı mámleketlik uyımlar, tutınıwshılardıń jámaátlik birlespeleri tutınıwshınıń (tutınıwshılardıń belgili bolmaǵan kóleminiń) máplerin gózlep qozǵatılatuǵın dawalar boyınsha mámleketlik baji tólewden azat etiledi.

«Tutınıwshılardıń huqıqların qorǵaw haqqında»ǵı Nızam, 29-statya.

3-tapsırma.

Quyash jarqırıp turǵan kúni kóshedege birneshe úydiń elektr tarmaǵında kúshleniw kóterildi. Lampochkalar kúydi, SD-pleyerler, televizorlar, basqa da texnika isten shıqtı. Úy biykeleri kóshege shıqsa — quwatlılıqtı bólistiriw chitinde ońlaw jumısları alıp barılıp atırǵanlıǵına gúwa boldı.

Hayallar hám ońlawshılar arasındaǵı jaǵdaydı rollerge bólip oynań. Hayallar elektrshilerge qanday dawalar etedi, ońlawshılar ne dep juwap beredi? Kúygen texnikanıń ońlanıwı ushın kim haqı tólewi kerek? Ne ushın? Tutınıwshılar huqıqların qorǵaw maqsetine qay jerge múrájáát etiw kerek?

Biliminzdi sınań!

1. Mámleketlik uyımlardıń tutınıw huqıqların qorǵaw boyınsha wazıypası neden ibarat?
2. Tutınıwshı óz huqıqların qorǵaw boyınsha qanday imka-niyatlarǵa iye?
3. Ózbekistan Respublikasınıń tutınıwshılar huqıqlarınıń qorǵalıwın támiyinleytuǵın mámleketlik organlardı sanap ótiń.
4. Sud qanday tutınıw tarawlarındaǵı huqıqbuzarlıqlardı kórip shıǵadı?

18-§. INTELLEKTUAL MÚLK HUQÍQÍ

INTELLEKTUAL MÚLK OBYEKTLERI

Hár kúni mınılap adam óz pikirlerin kórkem yamasa muzıkalıq shıǵarma sıpatında ańlatıw, izertlewlerdiń formulaların yamasa kestelerin jazıw, oylap tabılǵan nársesiniń úlgi nusqasınıń sızılmaların tayarlaw hám basqa maqsetlerde qolǵa taza qaǵaz aladı. Bunday miynet ruwxıy miynet, ol arqalı jaratılǵan shıǵarmalar bolsa intellektual múlk delinedi.

Dáslep intellektual múlk túsiniǵi 1967-jılı Jáhán intellektual múlk shólkemin dúzgen Konvenciyaǵa muwapıq engizildi. Ózbekistan da usı shólkem aǵzası bolıp esaplanadı.

Xalıq aralıq konvenciyalar hám Ózbekistan Respublikası nızamlarına muwapıq, aqılıy hám dóretiwshilik jumıslar nátiyjelerine qarata óz aldına jeke hám múلكli huqıqlar kompleksi **intellektual múلك** dep ataladı.

AVTORLÍQ HUQÍQÍ

Avtorlıq huqıqı puqaralıq huqıqınıń bir bólimi bolıp, aqılıy miynet penen shuǵıllanatuǵın puqaralar huqıqların qorǵawǵa baǵdarlangan.

Avtorlıq huqıqınıń maqseti, kórkem qádir-qımbatı hám ańlatıw usılına (proza, poeziya, audiojazıw hám b.) qaramastan, basıp shıǵarılǵan hám de qol-jazba formasındaǵı barlıq miynetlerge tiyisli boladı.

Onı jaratıwda dóretiwshilik miyneti sińgen shaxs shıǵarmanıń avtorı bolıp esaplanadı. Shıǵarma birgeliktegi dóretiwshilik miynet ónimi bolsa, ol barlıq avtorlaslarǵa da tiyisli boladı.

AVTORLÍQ HUQÍQÍ WAZÍYPALARI:

- avtorlardıń múلكli, jeke múلكi bolmaǵan hám nızamlı máplerin qorǵaw;
- huqıqıy usıllar járdeminde ilimiy hám kórkem shıǵarmalardı jaratıw ushın eń maqul sharayatlar jaratıw;
- kórkem hám ilimiy shıǵarmalardıń jámiyette keń qollanılıwı.

Avtorlıq huqıqı — ilim, ádebiyat hám kórkem óner shıǵarmaların jaratıw hám olardan paydalanıwda kelip shıǵatuǵın qatnasıqlardı tártipke salatuǵın puqaralıq huqıqı normaları kompleksi.

1-tapsırma.

Tómende berilgen shıǵarma intellektual múlk obyektı bolıp esaplana ma, bunday jaǵdayda avtorlar huqıqları buzılǵan yaki buzılmaǵanın anıqlań. Olardıń jumısın intellektual miynet nátiyjesi dep aytıwǵa bola ma?

Orta mekteptiń 10-klass oqıwshıları B. hám N. bir jil dawamında tariyx muǵalliminiń lekciyaları hám seminar shınıǵıwları temaların tırısqaqlıq penen konspekt jazdı. Oqıw jılı aqırında materialdı biraz qısqartıp, onı ıqshamıraq bayan etip, tekstti sorawlar hám tapsırmalar menen tolıqtırdı hám de respublika joqarı oqıw jurtlarına kiretuǵınlar ushın qollanba sıpatında basıp shıǵardı.

Biraq kitap basıp shıǵarılǵannan keyin bul jeke miynet dóretpesi emesligi hám avtorlar ele 18 jasqa tolmaǵanı sebepli onı tarqatıwǵa jol qoymadı.

Shıǵarma kimniń dóretiwshilik miyneti menen jaratılǵan bolsa, mine sol puqara shıǵarmanıń avtorı dep kórsetiledi. Jınısı, jası, puqaralığı hám qatnasqa uqıplılıǵına qaramastan hár bir shaxs shıǵarma dóretiwshisi bolıwı múmkin.

**Ózbekistan Respublikasınıń Puqaralıq kodeksi,
1046-statya.**

AVTORLIQ HUQIQI DEREKLERI

Ózbekistan Respublikasında ilimiy yaki kórkem dóretiwshilik tarawındaǵı qatnasıqlar Konstituciya, Puqaralıq kodeksi, «Avtorlıq huqıqı hám túrles huqıqlar haqqında» (1996-jılı 30-avgust), «Múlkshilik haqqında» (1992-jıl), «Elektron esaplaw mashinaları ushın jaratılǵan baǵdarlamalar hám maǵlıwmatlar bazalarınıń huqıqıy qorǵalıwı haqqında»ǵı (1995-jıl) nızamlar, Salıq kodeksi (1997-jıl) menen tártipke salınadı.

- Tómendegiler avtorlıq huqıqı obyektleri esaplanbaydı:
- rásmiy hújjetler (nızamlar, qararlar hám sol sıyaqlılar), sonday-aq, olardıń rásmiy awdarmaları;
 - rásmiy nıshanlar hám belgiler (bayraqlar, gerbler, ordenler, pul belgileri hám sol sıyaqlılar);
 - xalıq dóretiwshiligi shıǵarmaları;
 - ápiwayı baspasóz maǵlıwmatındaǵı kúndelikli jańa-lıqlarǵa tiyisli yaki bolıp atırǵan waqıyalar haqqındaǵı xabarlar;
 - insannıń tikkeley individual shıǵarma jaratıwǵa qara-tılǵan dóretiwshilik xızmeti ámelge asırılmastan, bel-gili túrdegi óndiris ushın arnalǵan texnika quralları járdeminde alınǵan nátiyjeler.

**Ózbekistan Respublikasınıń Puqaralıq kodeksi,
1044-statya.**

2-tapsırma.

Tómendegi wazıypalardı sheshiw jolların tabıwǵa háreket etiń:

1-jáǵday.

Televideniye xabarshıları sırt eldegi waqıyalar haqqında olar tayarlaǵan maǵlıwmatlardı efirge shıǵarǵanlıǵı ushın kommerciyalıq telekanalın avtorlıq huqıqın buzǵanlıqta ayıplap sudqa berdi.

Bul jáǵdayda avtorlıq huqıqı buzılǵan ba? Usı materialdı avtorlıq huqıqı obyektı dep esaplaw múmkin be?

2-jáǵday.

Altı jaslı S. balalar baqshası tárbiyashısı járdeminde xalıq erteklerine súwretler toplamın tayarladı. Bunda tárbiyashınıń ózi súwret salmay, súwret ideyası hám obrazları, ózgeshelikleri hám reńlerin aytıp turdı. Keyin ol bul súwretlerdi óz jumısına qosıp, baspadan shıǵardı hám de ol óziniń járdemisz S. hesh nárese sıza almas edi, dep oylap, súwretler avtorı sıpatında onıń atın kórsetpedi.

Usı súwretlerdi avtorlıq huqıqı obyektı dep esaplaw múmkin be? Altı jaslı bala shıǵarma avtorı bola ala ma? Bul jáǵdayda onıń huqıqları buzılǵan ba?

3-jáǵday.

Baspa avtor N.nıń romanın baspadan shıǵarıw ushın qabıl etti. Qoljazba teksti korrektor tárepinen tekserilip, imla qáteleri dúzetildi. Avtordıń ruqsatı menen tekst redaktor tárepinen qısqartıldı hám xudojnik tárepinen bezetildi. Kitaptıń baspadan shıqqan nusqaları muqabashı tárepinen muqabalandı. Romannıń birinshi basılımı tez satılǵanı sebepli baspa avtorǵa onı inglis tiline awdarma islewdi usınıs etti. Avtordıń ırızılıǵı menen roman awdarmashı tárepinen inglis tiline awdarma islendi.

Sanap ótilgen shaxslardıń qaysı biri orınlaǵan miynetiniń nátiyjesi ushın avtorlıq huqıqlarına iye boldı?

AVTORLIQ HUQIQINIŃ ÁMEL ETIW MÚDDETI

Avtorlıq huqıqınıń ámel etiw múddeti avtordıń pútkil ómiri hám ol qaytı bolǵanınan soń 50 jil dawamında saqlanadı. Avtorlıq huqıqı, avtordıń atı hám shıǵarmanıń qol qatılmaslıǵın qorgaw huqıqı buǵan kirmeydi, bular múddetsiz qorǵaladı. Birgeliktegi avtorlıqta jaratılǵan shıǵarmaǵa bolǵan avtorlıq huqıqı avtorlaslardıń pútkil ómiri dawamında hám olar arasında eń uzaq ómir kórgen shaxs óliminen keyin 50 jil dawamında ámel etedi.

Avtorlıq huqıqınıń ámel etiw múddeti tamamlanǵannan keyin shıǵarma jámiyetlik múlkke aylanadı. Jámiyetlik múlk esaplanǵan shıǵarmadan hárqanday shaxs avtorlıq haqın tólemegen halda erkin paydalanıwı múmkin.

AVTORLIQ SHÁRTNAMASI

Avtor shıǵarmasını juwmaqlaǵannan soń, onı keń jámiyetshilikke tanıstırıwǵa qarar etedi hám onı baspadan shıǵarıw minnetlemesin óziniń juwapkershiligine alatuǵın kárxana menen shártnama dúzedi.

Avtorlıq shártnaması shártlerinde basıwǵa beriletuǵın anıq huqıqlar, shártnamanıń ámel etiw múddeti hám tólenetuǵın haqı (qálem haqı) muǵdarı kórsetiledi. Bul shártlerden tısqarı, avtor hám baspa zárúr dep esaplanǵan basqa shártlerdi de kirgiziwi múmkin.

Avtorlıq shártnaması — tayar shıǵarma yaki avtor belgilengen múddette jaratıwdı óz juwapkershiligine alǵan shıǵarmadan paydalanıw ushın avtor (avtorlaslar) hám baspa ortasındaǵı dúzilgen shártnama.

AVTORLIQ HUQIQLARINIŃ XALIQ ARALIQ QORGALIWI

Ózbekistan Respublikasında intellektual múlk tarawındaǵı qatnasıqlar xalıq aralıq huqıq normalarına tiykarlanǵan halda hám de tómendegi hújjetlerden kelip shıǵıp tártipke salınadı:

- Ádebiy hám kórkem shıǵarmalardı qorgaw haqqındaǵı Bern Konvenciyası pitimleri (24.07.1971-jıl);
- Avtorlıq huqıqı haqqındaǵı Xalıq aralıq konvenciya pitimleri (1952);
- ĞMDA sheńberinde dúzilgen avtorlıq hám túrles huqıqlardı qorgaw haqqındaǵı pitimler (10.02.1995-jıl).

Tómendegi elementler avtorlıq huqıqların qorǵaw belgileri esaplanadı:

- 1) sheńber ishine alınǵan latınsha «C» háribi — ©;
- 2) óz aldına avtorlıq huqıqları iyesiniń ismi (atı);
- 3) shıǵarma birinshi márte basılǵan jıl.

Avtorlıq huqıqları boyınsha agentlik (ÓZRAHA) nızam hújjetlerin atqarıwı ústinen qadaǵalawdı ámelge asıradı.

Bilimińizdi sınáń!

1. Intellektual múlk obyektleriniń qanday túrleri bar?
2. Avtorlıq huqıqı kimniń máplerin qorǵaydı? Avtorlıq huqıq-ların qorǵaytuǵın nızamlardı sanap ótiń.
3. Shıǵarmanıń avtorı yaki birgeliktegi avtorı kim?
4. Ózbekistanda avtorlıq huqıqı qanday múddet dawamında ámel etedi?
5. Avtorlıq shártnaması degen ne? Ol qanday, kim menen hám qanday múddetke dúziledi?
6. Avtorlıq shártnamasına qanday shártler kirgiziliwi shárt?

19-§. PUQARALIQ ISINIŃ SUDTA KÓRIP SHÍGILIW BASQIŠHLARI

Bul sabaqtı úyrenip shıǵıw nátiyjesinde siz:

- qálegen is boyınsha puqaralıq sudlaw procesi basqıshlarınıń izbe-izligin bilip alıwıńız;
- puqaralıq sudlaw procesi qatnasıwshılarınıń huqıqları hám wazıypaları menen tanısıwıńız;
- xalıq aldında sóylew bilim hám kónlikpeleriniń jetilistiriwińiz;
- alınǵan bilimlerdi ámelde qollanıwǵa umtılıp kóriwińiz múmkin.

Istiń sudta kóрилиwi puqaralıq sudlaw procesiniń tiykarǵı basqıshı esaplanadı, ol kópshilik jaǵdaylarda júzege kelgen kelispewshilikti sheshiw menen juwmaqlanadı. Birinshi instanciyadaǵı sudlarda puqaralıq islerin sudyanıń jeke ózi kórip shıǵadı.

Usı sabaqta siz puqaralıq isiniń sudta kóрилиwin esletetuǵın proceste qatnasasız.

Is faktlerinen kelip shıǵıp, sizge usınıs etilgenine qarap sudya, dawager, juwapker roline kirisip ketiwge háreket etiń hám de puqaralıq huqıqı tiykarları boyınsha alınǵan bilimlerden paydalanǵan jaǵdayda, nızamǵa muwapıq hám bar bolǵan jaǵdaydı esapqa alıp, huqıq buzılıwın aqılǵa muwapıq sheshiwge háreket etiń.

Qarıydar talabı menen basqasına almastırıp beriliwi shárt bolǵan jaǵdaylardı kórsetiń.

1-jaǵday.

S. baǵı bolǵan dala háwli satıp aldı. Biraq jetistirilgen miywelerden tartıp, hátte úy ishindegi buyımlar hám mebelge shekem úzliksiz urlanıwı quwanışqa jol bermeytuǵın edi.

Máwsim ótkennen soń, S. úy aldına úlken jabayı haywanǵa arnalǵan qoldan islengen qaqqan qoydı, jer tólede bolsa almalar salınǵan qutıǵa qolı tiygen adamnıń basına awır qada túsетуǵın arnawlı qurılma ornattı.

Yanvar ayında S. ti ishki isler uyımına shaqırdı hám de erjetpegen S. hám D. ǵa jetkizilgen jaraqatlardı túsindiriwdi talap etti. Óspirimlerdiń ata-anası S. nı sudqa berip, balalardı emlewge sarplanǵan qárejetlerdi qaplawdı talap etti. S. qońsıları onıń háwlide duzaq qoyıw niyeti bolǵanlıǵın

tastıyıqladı. S. aybın moynına aldı, lekin dawanı qanaatlandırıwdan bas tarttı.

Bul jaǵdayda kim haq? Sud qanday qarargá keliwi kerek?

2-jaǵday.

Erte báhárde S. qońsısı I. diń uchastkasınan ajıratıp turatuǵın qarıq boylap 20 miyweli aǵash otırǵızdı. Birneshe jil ótkennen keyin, terekler ósip, miywe berdi.

Áne sonda tamırları bir jerde, miyweli shaqaları bolsa basqa uchastkada bolǵan tereklerdiń miywelerin kim úzip alıwı kerekligi boyınsha kelispewshilik shıqtı. I. miywelerdi jıynawǵa haqısı bar ekenligin ayttı, sebebi miywe shaqaları onıń aymaǵın tosıp qoyǵan, nátiyjede bul jerde hesh nárese óspey atırǵan eken.

S. I. nıń uchastkasına kirip miywelerdi jıynap almaqshı bolǵanında, onıń kewline tiyedi hám úyden quwıp shıǵaradı.

Eki qońsı kelispewshilikti sheshiw ushın sudqa múrájáát etti hám de ruwxıy hám materiallıq ziyandı qaplawdı talap etti.

Qońsılardıń arasındaǵı kelispewshilikti qalay sheshken bolar edińiz? Olardan kim haq hám ne ushın? Sudqa berilgen dawa haqın kim tólewi kerek?

PUQARALÍQ SUDLAW PROCESI QATNASÍWSHÍLARÍNA JOL-JOBALAR

Iste qatnasıp atırǵan shaxslar tómendegilerge haqlı:

- is materialları menen tanısıw, olardan kóshirmeler alıw hám nusqalar kóshiriw;
- iste qatnasıp atırǵan basqa shaxslarǵa sorawlar menen múrájáát etiw;
- sud isi procesinde júzege keletuǵın barlıq máseleler boyınsha óz pikirin bildiriw;
- sud qararınan narazı bolıp, dawa arzasın beriw.

Dawa ishinde qatnasıp atırǵan tárepler:

- procestiń qálegen basqıshında sud isin toqtatıw hám onı tınısh jol menen sheshiwge haqlı, lekin juwapkerdiń háreketleri nızamǵa

qarsı bolsa hám de úshinshi shaxslar máplerine qol qatılsa, sud isti toqtatıwǵa ırazı bola almaydı.

SUD MÁJILISIN ÓTKERIW TÁRTIBI

- sudyalar májilisler zalına kirip kiyatırǵanda kelgenler ornınan turadı; sud qararı da ornınan turǵan halda tıńlanadı;
- iste qatnasıp atırǵan shaxslar sudqa múrájáát etkeninde hám kórsetpe berip atırǵanda ornınan turadı;
- zaldaǵılardıń hámmesi sud baslıǵı buyırıqların sózsiz orınlaydı;
- hárbir gúwa óz aldına sorawǵa tutiladı, bunda ele soralmaǵanlar qatnaspaydı;
- basshılıq etiwshi puqaralıq sudlaw procesinde qatnasıp atırǵanlardan hámmeniń aldında dawıs shıǵarıp, tómendegishe ant beriwdi talap etedi: «Is boyınsha ózim bilgen barlıq maǵlıwmatlardı sudqa aytıwǵa ant ishemen. Tek haqıyqattı, bar haqıyqattı hám tek haqıyqattı aytaman».

SUD ISI QATNASÍWSHÍLARI

Xatker:

- sudqa usı is boyınsha shaqırılǵanlardan kimler kelgeni hám de basqalardıń kelmegeniniń sebeplerin aytadı;
- sud isi bayanlamasın júrgizedi.

Sudya (basshılıq etiwshi):

- sud quramın járiyalaydı, iste qatnasıp atırǵan shaxslarǵa olardıń qarsılıq bildiriw huqıqın túsindiredi;
- iste qatnasıp atırǵan shaxslarǵa olardıń huqıqları hám wazıypaların túsindiredi;
- sudta soraw etilip atırǵanlardıń shaxsın belgileydi hám de kórsetpe beriwden bas tartqanlıǵı ushın juwapkershilikke tartılıwı haqqında eskertedi (jazba túrde). Erjetpegenler bunday juwapkershilik haqqında eskertilmeydi;
- qatnasıwshılardıń (soraw etilmesten aldın) dawager hám juwapkerge bolǵan qatnasıǵın (tuwısqanlıq qatnasıqları hám basqalar) anıqlaydı;

- sud isi procesinde júzege kelgen mashqalalardı sheshedi, sud zalında tártip ornatadı.

Dawager:

- buzılğan yaqi jánjelge sebep bolğan huqıqların qorgaw ushın kórsetpeler beredi.

Juwapker:

- túsindiriwler beredi, dáliller keltiredi, iltimasnamalar usınadı;
- jeke ózi yaqi advokat járdeminde óziniń qorgaw huqıqın ámelge asıradı;
- sudqa qosımsha gúwalar shaqırılıwın ótinish etiwge haqlı.

Prokuror:

- sud isi waqtında júzege keletuǵın máseleler boyınsha juwmaq shıǵaradı.

Ekspert:

- óz juwmaǵın jazba túrde usınıwı kerek;
- eger sud ekspertizanı sıpatsız dep tapsa, tákirar ekspertiza ótkeriliwin tayınlawı múmkin.

Gúwalar:

- hárbiri bólek soraw etiledi, soraw etilgen gúwalar is tamamlanıwına shekem májilisler zalında qaladı;

- sud isinde tekserilip atırǵan jaǵdaylar boyınsha olarǵa málim bolǵan barlıq maǵlıwmatlardı beriwge májbúr, bunda buzıp kórsetiwlerge jol qoyılmaydı;
- eger gúwa 16 jasqa tolmaǵan bolsa, oqıtıwshı, zárúr bolǵanda bolsa ata-anası da qatnasıwı kerek.

PUQARALÍQ ISIN SUDTA KÓRIW BASQÍSHLARI

1. Sud procesin ashıw (sudya).
2. Process qatnasıwshıları kelgenin tekseriw (xatker).
3. Sud májilisi zalınan gúwalardı shıǵarıp jiberiw (xatker).
4. Sud quramın járiyalaw hám qarsılıq bildiriw huqıqın túsindiriw (sudya).
5. Iste qatnasıp atırǵan shaxslarǵa olardıń huqıq hám wazıypaların túsindiriw (sudya).
6. Basshılıq etiwshiniń is mazmunın bayanlawı (dawagerge talapların qorǵap atırǵanın; juwapkerge dawager talapların tán alǵanlıǵın hám de eki tárepke isti tınısh jol menen juwmaqlawdı qálep atırǵanın sorap múrájáát etiw menen juwmaqlanadı).
7. Dawagerdiń túsindiriwi.
8. Prokurordıń sóylewi (dawagerdiń talaplarınıń nızamlılıǵın biykarlaydı yaki jaqlaydı).
9. Gúwalardı sorawǵa tutıw.
10. Ekspertten soraw.
11. Isti kórip shıǵıwdıń juwmaqlanıwı (basshılıq etiwshi iste qatnasıp atırǵanlardan is materialların qanday da bir nárse menen toltırıwdı qálewleri yaki qálemewi haqqında soraydı).
12. Sud sóylesiwler júrgiziwi (prokuror, dawager, juwapkerdiń shıǵıwları).
13. Prokuror juwmaǵı.
14. Sudtıń qarar shıǵarıw ushın másláhát xanasına shıǵıp ketiwi.
15. Sud qararın oqip esittiriw (basshılıq etiwshi qarar ústinen arız etiw tártibin túsindiredi hám usı is boyınsha sud májilisin jabıq dep járiyalaydı).

SUD HÚKIMI BOYÍNSHA ARZALAR BERIW TÁRTIBI

Ózbekistan Respublikasınıń Puqaralıq processual kodeksine muwapıq birinshi instanciya sudınıń húkimi ústinen sud tárepinen húkim tapsırılğan yaqi jiberilgen kúnnen baslap on kún ishinde tárepler hám iste qatnasıwshı basqa shaxslar, sonday-aq, iste qatnasıwǵa shaqırılmaǵan, biraq huqıq hám minnetlemeleri haqqındaǵı másele sud tárepinen sheshilgen shaxslar apellyaciya instanciyası sudına sudtıń húkimi istiń keyingi háreketleniwine tosqınlıq etetuǵın jaǵdaylarda sudtıń sheshiwshi qararınan bólek arız etiwı, prokuror bolsa protest keltiriwi múmkin.

Apellyaciya instanciyası sudı jeke arza yaqi jeke protestti kórip shıǵıp:

- 1) húkimdi ózgerissiz qaldırıwǵa, arızdı hám protestti bolsa qanaatlandırmaǵa;
- 2) húkimdi biykar etiwge hám istiń mazmunın kóriw ushın birinshi instanciya sudına jiberiwge;
- 3) húkimdi tolıq yaqi tolıq emes ózgerttiriwge yaqi biykar etiwge hám máseleni mazmunı jaǵınan sheshiwge haqlı.

Nızamlı kúshke kirgen, apellyaciya tártibinde kórilmegen sheshiwshi qararları ústinen olar nızamlı kúshke kirgen kúnnen baslap altı ay ishinde tárepler hám iste qatnasıwǵa shaqırılğan basqa shaxslar, sonday-aq, iste qatnasıwǵa shaqırılmaǵan, biraq huqıq hám minnetlemeleri haqqındaǵı másele sud tárepinen sheshilgen shaxslar kassaciya tártibinde arza beriwı hám prokuror protest keltiriwi múmkin.

Biliminizdi sınań!

1. Dawa procesinde sud isiniń qanday basqıshında tárepler sud isin toqtatıw huqıqına iye?
2. Sud isin ótkeriwdiń izbe-izligin sanap ótiń.
3. Puqaralıq isi boyınsha sud procesiniń qatnasıwshıların, olardıń huqıq hám minnetlemelerin aytıp beriń.

V BÓLIM. MIYNET HUQÍQÍ TIYKARLARÍ

20-§. MIYNETKE TIYISLI QATNASÍQLAR

MIYNET QATNASÍQLARÍNÍN KONSTITUCIYALÍQ TIYKARLARÍ

Miyнет huqıqı huqıqtıń eń áhmiyetli tarmaqlarınan biri bolıp esaplanadı. Ol jumısshılar hám jumıs beriwshiler ortasındaǵı miynet qatnasıqların tártipke salıwda áhmiyetli orın iyeleydi.

Miyнет haqqındaǵı nızam hújjetleri Miynet kodeksi, Ózbekistan Respublikası nızamları hám Oliy Majlis qararları, Ózbekistan Respublikası Prezidentiniń pármanları, Qaraqalpaqstan Respublikası nızamları hám Joqarǵı Keńes qararları, Ózbekistan Respublikası Húkimetiniń hám de Qaraqalpaqstan Respublikası Húkimetiniń qararları, mámleketlik hákimiyatınıń basqa wákillik hám atqarıw organları óz wákillikleri sheńberinde qabıl etetuǵın qararlardan ibarat bolıp esaplanadı.

Hárbir shaxs miynet etiw, erkin kásip tańlaw, ádil miynet sharayatlarında islew hám nızamda kórsetilgen tártipte jumıssızlıqtan qorǵanıw huqıqına iye.

Sud húkimi menen tayınlangan jazanı ótew tártibinen yamasa nızamda kórsetilgen basqa jaǵdaylardan tısqarı májbúriy miynet qadaǵan etiledi.

***Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyası,
37-statya.***

Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyası hám Miynet kodeksine muwapıq barlıq puqaralar miynet huqıqlarına iye bolıw hám olardan paydalanıwda teń imkaniyatlarga iye bolıp esaplanadı. Jınısı, jası, rasası, milleti, tili, sociallıq kelip shıǵıwı, múlikli jaǵdayı hám lawazım dárejesi, dinge bolǵan múnasibeti, isenimi, jámiyetlik birlespelerge tiyisiligi, sonday-aq, xızmetkerlerdiń isshenlik qábiletlerine hám olar miynetiniń nátiyjelerine baylanıslı bolmaǵan basqa táreplerine qarap miynetke baylanıslı qatnasıqlar tarawında hárqanday sheklewlerge yaki jeńillikler belgilewge jol qoyılmaydı hám bular kemsitiw dep esaplanadı.

Miynet tarawında ózin kemsitilgen dep esaplaǵan shaxs kemsitiwdi tártipke salıw hám de ózine keltirilgen materiallıq hám ruwxıy zıyandı tólew haqqındaǵı arza menen sudqa múrájáát etiwı múmkin.

Ózbekistan Respublikası Konstituciyası, Miynet kodeksine muwapıq miynetti huqıqıy tártipke salıwdıń tómendegi principi belgilenen:

- hárbir shaxs miynet etiw;
- erkin jumıs tańlaw;
- haqıyqıy miynet shártleri tiykarında islew hám nızamda belgilenen tártipte jumıssızlıqtan qorǵanıw;
- óz miyneti ushın haqı alıw;
- múddetleriniń shegarası belgilenen jumıs waqtın ornatiw, bir qatar kásipler hám jumıslar ushın jumıs kúnin qısqarttırıw, hár háptelik dem alıw kúnleri, bayram kúnleri, sonday-aq, haqı tóle-netuǵın jıllıq demalıs beriw arqalı támiyinlenetuǵın dem alıw;
- qáwipsizlik hám gigiena talaplarına juwap beretuǵın sharayatlarda miynet etiw;
- kásipke tayarlaw, qayta tayarlaw hám bilimin jetilistiriw;
- jumıs penen baylanıslı halda densawlıǵına yaki mal-múlkine keltirilgen zıyannıń ornın qaplaw;

- kásiplik awqamlarına hám de xızmetkerler hám miynet jámáátleriń máplerin bildiriwshi basqa shólkemlerge birlesiw;
- qartayǵanda, miynet qábiletin joǵaltqanda, baǵıwshısınan ayırılǵanda hám nızamda názerde tutılǵan basqa jaǵdaylarda sociallıq támiynat alıw;
- óziniń miynet huqıqların qorǵaw, sonıń ishinde sud arqalı qorǵaw hám tájiriybeli yuridikalıq járdem alıw;
- jámáátlerge tiyisli miynet dawlarında óz máplerin quwatlaw huqıqına iye.

Kóplegen mın jılıqlar dawamında adamzat materiallıq hám ruwxıy baylıqlar jaratar eken, óz iskerligin rawajlandırıw hám jetilistiriw jolın basıp ótti. Miynet sebepli insanda óziniń niyet hám qálewlerin ámelge asırıw, jámiyette óz ornın tabıw, shaxs sıpatında óz dárejesin anıqlap alıw imkanıyatı payda boldı. Miynet eter eken, insanda óz-ózin tártiplew, birlesiw, basqa adamlar menen birge islesiw qábileti sıyaqlı paydalı sıpatlar payda boladı.

Miynet huqıqı huqıqtıń eń áhmiyetli tarmaqlardan biri bolıp tabıladı. Ol jumısshılar hám jumıs beriwshiler ortasındaǵı miynet qatnasıqların tártipke salıwda tiykarǵı orın tutadı.

Miynet huqıqı — miynet iskerligi procesinde júzege keletuǵın adamlar arasındaǵı qatnasıqlardı tártipke salatuǵın huqıq tarawı bolıp tabıladı.

Miynetke baylanıslı qatnasıqlar — adamlar arasındaǵı qat-nasıqlar bolıp, miynet iskerligi procesinde júzege keledi hám belgilengen miynet tártibine boysınıwǵa tiykarlanadı.

MIYNET HAQQÍNDAGÍ NÍZAMLARDÍŃ WAZÍYPALARI

Adamlar ómiri hám rawajlanıwı ushın zárúr bolǵan barlıq nárese miynet penen jaratıladı. Bunnan jámiyet hám óz aldına hár bir insannıń ómirinde miynetke baylanıslı qatnasıqlardıń roli anıq kórinedi. Miynet procesinde júzege keletuǵın jámiyetlik qatnasıqlardı tártipke salmay turıp, miynet ónimdarlıǵın hám de, islep atırǵanlardıń materiallıq hám mádeniy dárejesin arttırıp bolmaydı. Solay etip, miynet haqqındaǵı nızam hújjetleriniń wazıypaları:

- jumısqa qabıl etiw tártibin muwapıqlastırıp hám miynet shártname-sın biykarlaw;
- ádalatlı hám qáwipsiz miynet sharayatların jaratıp;
- xızmetkerlerdiń miynet huqıqların qorǵaw;
- jumıs islewshilerdiń densawlıǵın qorǵaw;
- miynet hám ulıwma pútkil óndiristiń nátiyeliligin támiyinlew;
- mámlekettiń pútkil xalqınıń materiallıq hám mádeniy dárejesin jaqsılaw bolıp esaplanadı.

MIYNET NÍZAM HÚJJETLERINIŃ DEREKLERI

Miynet huqıqınıń negizi bolıwshı derekleri Konstituciya hám Miynet kodeksi, olardıń ámel etiwı pútkil Ózbekistan Respublikası aymaǵına engiziledi hám de Insan huqıqları Ulıwma Deklaraciyası (23-statya), Xalıq aralıq Miynet Shólkeminiń konvenciyası (2-statya), Respublika Prezidenti Pármanları, nızamlar hám Ministrler Kabinetiniń qararları, baslı, tarawlıq hám basqa kelisiwler hám de jámaát shártnamaları esaplanadı.

Miynet huqıqınıń ózgesheligi sonnan ibarat, ámelde hárqanday másele, eger bunday qarar Miynet kodeksi qaǵıydalarına qayshı bolmasa hám xızmetkerdiń jaǵdayın jamanlastırmasa miynet shártname-sı (kontrakt)

tiykarında sheshiliwi múmkin. Keri jaǵdayda, kontrakt nızamsız esaplanadı. Sonlıqtan, mısal ushın, akcionerlik jámiyetinde 9 saat dawam etetuǵın jumıs kúni belgilengen, bul bolsa miynet haqqındaǵı nızamshılıqtıń buzılıwı bolıp esaplanadı.

MIYNETKE BAYLANÍSLÍ QATNASÍQLAR SUBYEKTLERI

Miynetke baylanıslı qatnasıqlar subyektleri tómendegiler esaplanadı:

- **xızmetker:** 16 jasqa tolǵan, miynet shártnaması tiykarında islep atırǵan Ózbekistan Respublikası puqaraları, sırt el puqaraları hám puqaralıǵı bolmaǵan shaxslar;
- **jumıs beriwshi:** múlikshilik formasına qaramastan, hárqanday kárxana hám de 18 jasqa tolǵan shaxslar;
- **miynet jámaáti:** miynet shártnaması tiykarında islep atırǵan kárxana xızmetkerleri;
- **xızmetkerler hám jumıs beriwshilerdiń wákillik uyımları:** kásiplik awqamları hám olardıń kárxanalardaǵı saylap qoyılatuǵın basqarmaları.

Barlıq puqaralar miynet huqıqlarına iye bolıwı hám olardan paydalanıwda teń imkanıyatlarga iye...

**Ózbekistan Respublikasınıń Miynet kodeksi,
6-statya.**

Hárbir shaxstıń miynet huqıqların qorǵawǵa kepillik beriledi, bul qorǵaw miynet haqqındaǵı nızam hújjetlerine ámel etiwın tekseriwshi hám qadaǵalawshı organlar, sonday-aq, miynet dawların kóriwshi organlar tárepinen ámelge asırıladı.

**Ózbekistan Respublikasınıń Miynet kodeksi,
8-statya.**

MIYNET HUQÍQÍNÍN TIYKARGÍ PRINCIPLERI

Huqıqtıń basqa tarawlarında bolǵanıday miynet huqıqında da jumıs beriwshiler hám xızmetkerler ámel etiwı májbúriy bolǵan miynetke baylanıslı qatnasıqlardıń tiykarǵı principleri belgilengen:

- Miynet erkinligi principi: májbúriy miynetti qadağan etiw, ol hár-bir shaxs óziniń miynetke jaramlılıǵınan paydalanıw huqıqına iye ekenligin, yaǵnıy, puqaralardıń miynet etiw wazıypası nızamda názerde tutılmaıtuǵınlıǵın ańlatadı.
- Miynet etiw huqıqın támiyinlew, jumıssızlıqtan qorǵaw principi: mámleketlik uyımları onı alıwǵa qálewın bildirgen hámmege maqul bolǵan jumıstı usınıw ushın barlıq ilajlardı kóriwge májbúr. Jumıs izlew waqtında jumıssızlıq boyınsha napaqa tólenedi.
- Miynette hám bántlikte teń huqıqlıqtı támiyinlew principi: miynette diskriminaciya etiwge, hayallar hám er adamlarǵa haqı tólewde, rasalıq belgileri boyınsha, puqaralıǵı bolmaǵan shaxslarǵa qaraǵanda mámlekettiń islep atırǵan puqaralarına kóbirek huqıqlar beriw hám basqalardı qadağan etiw.
- Dem alıw, miynetti qorǵaw huqıqın támiyinlew principi: miynet nızam hújjetlerinde puqaralardıń dem alıw huqıqı kózde tutılǵan, oǵan muwapıq olarǵa jumıs ornı hám ortasha is haqı saqlanǵan halda jıllıq demalıs beriledi.
- Mehnat huqıqları hám erkinliklerin qorǵaw huqıqın támiyinlew principi hám basqalar.

Miynet kodeksine muwapıq tómendegi jaǵdaylarda islew májbúriy esaplanbaydı:

- áskeriy yaqı alternativ xızmetti ótew dáwirinde;
- ayırıqsha jaǵday sharayatlarında;
- sud húkimi kúshke kiriwi tiykarında.

Tómendegi máselelerdi sheshiń:

1-jaǵday

Basınan jaraqatlangannan keyin jumısshı M. tez-tez bası awırıp turıw jaǵdayına ushıradı hám sol waqıtta isley almaytuǵın edi. Bul haqqında onıń medicinalıq kartasında tolıq jazılǵan edi. Biraq bul jazıw M. niń ómirine kerı tásir etti: oǵan ǵamxorlıq etip atırǵanlıǵın bánelep, hesh jerge jumısqá almadı.

Bul jaǵdayda miynet nızamshılıǵı buzılǵan ba? Eger buzılǵan bolsa, demokratiyalıq jámiyettiń qaysı nızamı buzılǵan?

2-jaǵday.

Avtomobil shofyori sıpatında alternativ xızmetti ótiw waqtında serjant M. ózi xızmetin ótep atırǵan kárxananıń járdemshi háwlisiniń aymaǵın tazalawdan bas tarttı. Kárxana direktori M. da buǵan deyin jumısına baylanıslı eskertiw bolmawına qaramay, M. di sherek ushın sıylıq aqshadan ayırıw haqqında buyırıq shıǵardı.

Kim haq? Kelispewshilikti sheshiwge baylanıslı óz piki-rinińizdi aytıń. Demokratiyalıq jámiyet nızamların armiyada qollanıw múmkin be, siz ne dep esaplaysız?

Bilimińizdi sınań!

1. Ózbekistan miynet nızamları wazıypaların atap ótiń.
2. Miynet huqıqınıń ózine tán ózgeshelikleri nelerden ibarat?
3. Miynet huqıqı dereklerin sanap beriń.
4. Miynet huqıqı subyektleri kimler?
5. Miynet huqıqınıń «miynet erkinligi» principi neni añla-tadı?
6. Miynet etiw huqıqın támiyinlew qalay ámelge asırıladı?

21-§. JUMÍSQA QABÍL ETIW

MIYNETKE BAYLANÍSLÍ QATNASÍQLAR TARAWÍDA XIZMETKERLER MÁPLERIN QORGÁW

Bazar qatnasıqları rawajlanıwı sharayatında miynet shártnamasın dúzip atırǵan táreplerdiń hárbir kárxana xızmetin jaqsılawdan mápdar, sebebi bunda hárbir xızmetkerdiń párawanlıǵı da artadı. Sonıń menen birge, miynet iskerligi procesinde miynet huqıqınıń ayrıqsha normaların qollanıw sebebine qaray kelispewshilik hám tartıslar kelip shıǵıwı múmkin.

Miynet kodeksine muwapıq (21-statya) miynetke baylanıslı qatnasıqlarda xızmetkerlerdiń máplerin qorgawdı kárxanadaǵı kásiplik awqamları, olardıń saylap qoyılatuǵın uyımları (kásiplik awqamı komitetleri) miynet dawları komissiyaları hám de rayon hám qala sudları ámelge asırıwı múmkin. Kárxanada xızmetkerler máplerin bildiriwshi shólkemler xızmeti tek ǵana olardı saylaǵan xızmetkerlerdiń qararına muwapıq, sonday-aq, ámeldegi nızamlarǵa qarsı háreketler ámelge asırılǵanda — sud tárepinen saplastırılıwı múmkin.

Jumısshı hám jumıs beriwshiniń óz ara huqıq hám minnetlemelerin anıqlawda kollektiv hám jeke tártiptegi **miynet shártnaması (kontrakt)** áhmiyetli orın tutadı. Ol miynet qatnasıqlarınıń júzege keliwi ushın tiykar bolıp xızmet etedi.

MIYNET SHÁRTNAMASÍ

Ámeliyatta miynet huqıqı puqaralıq huqıqı menen tez-tez tutasıp turadı. Biraq olar bir-birinen parıqlı ráwishte ajıraladı. Olardıń parqın biliw zárúr bolǵan jaǵdaylarda hárbir konkret halda qaysı nızamshılıqtı: miynet yaki puqaralıq nızamshılıǵın qollanıw kerekligin anıqlap alıw ushın zárúr bolıp esaplanadı.

Miynet shártnaması — belgili qánigelik, bilim, táreplerdiń kelisiwi menen belgilengen shártlerde ishki tártipke ámel etiw menen birgelikte lawazım boyınsha jumıslardı atqarıw haqqında xızmetker hám jumıs beriwshi ortasındaǵı kelisim.

MIYNET SHÁRTNAMASÍNÍN SHÁRTLARI

Miyнет shártnaması, eger tárepler olardıń huqıq hám wazıypaların belgilep beretuǵın shártlerge baylanıslı kelisimge erisken bolsa, dúzilgen bolıp esaplanadı.

Tárepler tárepinen islep shıǵılatuǵın shártler kóp sanlı, usı múnasibet penen miynet nızamshılıǵı eki topardaǵı shártlerdi kórip shıǵadı: tiykarǵı hám qosımsha. Qosımsha shártler tolıq kelisip atırǵan táreplerge baylanıslı hám nızam tárepinen sheklenbeydi.

Tómendegiler jumıs beriwshiler bolıwı múmkin:

- kárxanalar, sonıń ishinde, olardıń ayrıqsha quramlı bólimleri óz basshıları tımsalında;
- múlk iyesiniń ózi bir waqıtta basshı bolǵan jeke kárxanalar;
- on segiz jasqa tolǵan ayırım shaxslar nızam hújjetlerinde názerde tutılǵan jaǵdaylarda.
- Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabineti tárepinen belgilengen tártipte xızmetkerler jallaytuǵın jeke tártiptegi isbilermenler.

Hár bir xızmetker:

- óz miyneti ushın nızam hújjetlerinde Miynetke haqı tólew birden bir tarıf setkasınıń birinshi razryadı boyınsha belgilengeninen az bolmaǵan muǵdarda haqı alıw;
- múddetleri shegarası belgilengen jumıs waqtın ornatiw, bir qatar kásipler hám jumıslar ushın jumıs kúnin qısqarttırıw, hár háptelik demalıs kúnleri, bayram kúnleri, sonday-aq, haqı tólenetuǵın jıllıq demalıs beriw arqalı támiyinlenetuǵın demalıs;
- kásipke tayarlaw, qayta tayarlaw hám bilimin jetilistiriw;
- jumıs penen baylanıslı jaǵdayda densawlıǵına yaki mal-múlkine jetkerilgen zıyannıń ornın qaplaw;
- kásiplik awqamlarına hám de xızmetkerler hám miynet jámaátleriniń máplerin ańlatıwshı basqa shólkemlerge birlesiw;
- qartayǵanda, miynet qábiletin joǵaltqanda, baǵıwshısınan ayırılǵanda hám nızamda názerde tutılǵan basqa jaǵdaylarda sociallıq támiynat alıw;
- óziniń miynet huqıqların qorgaw, sonıń ishinde sud arqalı qorgaw hám tájiriybeli yuridikalıq járdem alıw;
- jámaátlerge tiyisli miynet dawlarında óz máplerin qollap-quwatlaw huqıqına iye bolıp esaplanadı.

Jumıs beriwshi:

- kárxananı basqarıw hám óz wákillikleri sheńberinde erkin qararlar qabil etiw;
- nızam hújjetlerine muwapıq jeke tártiptegi miynet shártnamaların dúziw hám biykar etiw;
- miynet shártnamasında shárt etip kórsetilgen jumıstı lazım dárejede orınlawdı xızmetkerden talap etiw;
- óz máplerin qorgaw ushın basqa jumıs beriwshiler menen birge jámaát birlespelerin dúziw hám bunday birlespelerge aǵza bolıw huqıqına iye bolıp esaplanadı.

Miynet shártnaması dúzilgennen keyin buyırıq shıǵarıladı, ol xızmetkerge qol qoydırıp málim etiledi. Jumısqa qabil etiw shártnamada kórsetilgen kúnnen baslap esaplanadı.

MIYNET SHÁRTNAMASÍ:

- belgisiz múddetke;
- belgili múddetke (bes jıldan artıq bolmaǵan)
- belgili jumıstı atqarıw waqtına dúziledi.

Ózbekistan Respublikası miynet nızam hújjetlerine muwapıq insannıń miynetke uqıplılıǵı (yaǵnıy, miynetke bolǵan óz huqıqın ámelge asırıw qábleti) 16 jasta esaplanadı.

Jaslardı miynetke tayarlaw ushın ulıwma bilim beriw mektepleri, orta arnawlı, kásip óner oqıw orınlarınıń oqıwshıların olardıń densawlıǵına hám de ruwxıy hám ádep-ikramlı kamal tabıwına zıyan jetkizbeytuǵın, bilim alıw procesin buzbaytuǵın jeńil jumıstı oqıwdan bos waqtında islew ushın — olar on bes jasqa tolǵanınan keyin ata-anasınan biriniń yaki ata-anasınıń ornın basıwshı shaxslardan biriniń jazba ırızılıǵı menen jumısqa qabil etiwge jol qoyıladı.

1-tapsırma.

Óz ara rollerdi (xızmetker hám jumıs beriwshi) bólisip alıń hám erjetpegendi jumısqa qabil etiw haqqındaǵı miynet shártnaması tekstin dúziń. Bunday jasta jumıstıń ózge-sheliklerine itibar beriń.

Miynet shártnaması jazba túrde dúziledi...

...Miynet shártnaması birdey kúshke iye bolǵan keminde eki nusqada dúziledi hám hárbir tárepke saqlaw ushın tapsırıladi.

Ózbekistan Respublikasınıń Miynet kodeksi, 74-statya.

2-tapsırma.

Másláhátlesip, xızmetker menen jumıs beriwshi ortasındaǵı dawdı (kelispewshilik) sheshiwge tiyisli óz variantınıńızdı usınıń. Júzege kelgen dawdıń aldın alıwdıń múmkinligin de belgileń.

Jaǵday.

Zavod direktorı burıńǵı klaslası, endi bolsa joqarı bilimli qánigeni quwanış penen kútip aldı. Onıń mektepti pitker-gennen keyingi turmısı haqqında sorastırıp, mektep jılların, instituttaǵı oqıw dáwirin eslep, direktor A. nı dárhal jumısqa alıwdı buyırdı.

— Rásmiyshilikler keyinirek,—dep qolın siltedi xızmet-kerler bólimi baslıǵına....

Bir aydan soń eski doslar miynet haqı muǵdarı, jumıs waqtı hám shártlerin anıqlaw waqtında urısıp qaldı. Aqırında A. óz qálewi menen jumıstan ketti. Eski doslar dushpan bolıp ayırılıstı.

Xosh, waqıyalar bunday juwmaqlanıwınıń aldın alıw qay tárizde múmkin bolar edi? Kárxanaǵa jumısqa túser eken, A. qanday qátelerge jol qoydı?

Bilimińizdi sınań!

1. Xızmetkerlerdiń máplerin qaysı shólkemler qorǵaydı?
2. Miynet shártnamasına qanday shártler kirgiziliwi shárt?
3. Miynet shártnaması qanday múddetke dúziledi?
4. Xızmetkerlerdi neshe jastan hám qanday shártlerde jumısqa qabil etiw múmkin?
5. Miynet shártnamasına qanday qosımsha shártler kirgiziliwi múmkin?

22-§. MIYNETTI QORǴAW

ERJETPEGENLERDI JUMÍSQA QABÍL ETIW

ÓZGESHELIKLERI

Oqıwshılardıń miynet tárbiyası, olardı áste-aqırın miynetke tartıw maqsetinde nızam tárepinen erjetpegenlerdi jumısqa jaylastırıwǵa ruqsat etiledi. Bunda densawlıǵına zıyan jetkizbeytuǵın hám mekteptegi oqıw procesine kesent bermeytuǵın jeńil miynetti beriw hám de ata-anasınan biriniń yaki olardıń ornın basıwshı shaxstıń ırızılıǵı, álbette, shárt esaplanadı. Sońǵı shártti sonıń menen túsindiriwge boladı, ata-anası óspirimdi jumısqa ornalastırıwdan aldın jumıs sharayatlardı menen tanısıwları hám onıń densawlıǵına qáwip bolǵan jaǵdayda, kontraktti dúziwden bas tartıwları kerek. Óspirimniń ózi turmıslıq tájiriyesi joqlıǵı sebepli bul jumıstıń bar bolǵan qolaysız sharayatlarına itibar bermewi múmkin.

JUMÍSQA QABÍLLAW:

15 jastan:

- ata-anasınan biriniń jazba ırızılıǵı menen (sebebi, ata-anası jumıs sharayatların biliwi hám olarǵa ırızı bolıwı shárt);
- demalis waqtında yaki oqıw waqtınan bos bolǵanda;
- tolıq bolmaǵan jumıs kúni sharayatında (háptesine 12 saattan kóp bolmaǵan);
- jeńil miynetti atqarıw ushın (bir waqtıń ózinde 4,1 kg nan kóp bolmaǵan júklerdi tasıw);

16 dan 18 jasqa shekem:

- ata-anasınan biriniń jazba ırızılıǵı menen;
- tolıq bolmaǵan jumıs kúni sharayatında (háptesine 24 saattan kóp bolmaǵan);
- jeńil miynetti atqarıw ushın (bir waqtıń ózinde 4,1 kg nan kóp bolmaǵan júklerdi tasıw).

JUMÍSQA QABÍL ETIWDEGI QOSÍMSHA

KEPILLIK HÁM JEÑILLIKLER

— 16 jastan 18 jasqa shekem bolǵan shaxslardıń jumıs waqtı tek júklerdi qolda kóteriw hám tasıw menen baylanıslı

jumislardan ibarat bolǵanda, qolda júk kóteriw hám tasıw normalarınıń shegarası: er balalar ushın — 6,5 kg, qız balalar ushın — 3,5 kg nan awır bolmawı lazım.

- bolmawı, sonday-aq olar arba hám wagonetka járdeminde júk tasıwlarına tartılmawı lazım.
- 16 jasqa shekem bolǵan erjetpegenler jumıs waqtınıń úshen bir bólimi júklerdi qolda kóteriw hám tasıw menen baylanıslı jumislardan ibarat bolǵanda, qolda júk kóteriw hám tasıw normalarınıń shegarası: er balalar ushın—6,5kg, qız balalar ushın 3,5 kg nan awır bolmawı lazım.
- 16 jasqa shekem bolǵan erjetpegenlerdiń jumıs waqtı tek júklerdi qolda kóteriw hám tasıw menen baylanıslı jumislardan ibarat bolǵanda, olar ushın júk kóteriw hám tasıw normasınıń shegarası 2 kg nan awır bolmawı lazım.
- 16 jasqa shekem bolǵan erjetpegenlerge arba hám wagonetka járdeminde júk tasıwlarǵa ruqsat etilmeydi.

«On segiz jasqa tolmaǵan shaxslar kóteriwleri hám tasıwları múmkin bolǵan awır júk normalarınıń shegarasınıń belgilew haqqında»ǵı Ustav

MÁSLÁHÁTLERIMIZ

JUMÍS IZLEP ATÍRMAN

Ámeliy tájiriybege iye bolmay turıp, kewilge jaǵatuǵın, bunıń ústine qáni-gelik boyınsha jumıs tabıw júdá qıyın. Biraq bul náirse sizdi jumıs tapqanǵa shekem qarap otıra berıń, degeni emes. Eger pútkil Ózbekistanda bolmasa da, ózińiz jasaytuǵın aymaqta jumıs izlep atırǵanıńız haqqında daǵaza berıń:

- daǵazanı (bunıń ushın ajratılǵan orınlarda) jabıstırıp shıǵıń;
- jumıs bar-joq ekenligi haqqında soraw menen mámleketlik hám jeke kárxanalarǵa xabarlasıń;
- rayonlıq jumıs birjasına barıp kóriń;
- gazetalardaǵı daǵazalardı kórip barıń.

Eń qızıqlı shártlerde usınıs etilgen jumıstan, eger onı kontrakttı dúziw shártisiz usınıs etse, bas tartqanıńız maqul. Kópshilik jaǵdaylarda bunday jumısqa «qabıl etiw» birneshe waqıttan keyin islegen waqıtqa haqı tólemey, sebep tawıp, sizdi jumıstan bosatıw menen juwmaqlanadı.

Bilimińizdi sınań!

1. Miynet huqıqınıń tiykarǵı dereklerin sanap beriń.
2. Miynet huqıqınıń ózine tán ózgeshelikleri neden ibarat?
3. Miynet qatnasıqları qanday principler tiykarında dúziledi? Miynet qatnasıqları táreplerin sanap beriń.
4. Miynet qatnasıqları tarawında xızmetkerler máplerin qaysı shólkemler qorgaydı?
5. «Májbúriy miynet» degende neni túsinesiz hám qaysı jaǵdaylarda bunday miynet qadaǵan etilmegen?
6. «Miynet shártnaması» túsinigine sıpatlama beriń. Ol qanday formada dúziliwi múmkin?
7. Miynet shártnaması awızeki formada dúziliwi múmkin be?
8. «Miynet shártnaması» hám «kontrakt» túsinikleri arasında parıq bar ma?
9. Miynet shártnamasın ne ushın dúziw zárúr?
10. Miynet shártnaması tekstine qanday shártlerdi kirgiziw múmkin?
11. Neshe jastan baslap jumısqa qabıl etiledi?

23-§. JUMÍSQA QABÍL ETILIP ATÍRGANDA HÚJJETLERDI RÁSMIYLESTIRIW

JUMÍSQA ORNALASÍW USHÍN ZÁRÚR BOLǴAN HÚJJETLER

Miyнет nızamshılıǵı menen jumısqa qabıl etiwde administraciya talap etiwge shárt bolǵan hújjetlerdiń anıq dizimi belgilengen. Jumıs beriwshige jumısqa qabıl etiwde nızamda názerde tutılǵan hújjetlerdi talap etiw qatań qadaǵan etiledi.

Jumısqa qabıl etiw administraciya buyrığı menen rásmiylestiriledi, buyrıq álbette xızmetkerge málim etilip, bul haqqında tilxat alınadı. Buyırıqta shtat kesesine muwapıq xızmetker qabıl etilgen lawazımınń anıq atı kórsetiliwi lazım. Buyırıqqa muwapıq miynet dáptershesine de jazıp qoyıladı. Jumıstıń baslanıwı, ádette, miynet shártnamasın dúziwde administraciya menen kelisimge muwapıq belgilenedi. Biraq buyrıq shıǵıwı yaqı miynet shártnamasın rásmiylestiriwge qaramastan, haqıyqatında jumısqa aralasıwı miynet wazıypaların atqara baslawı bolıp esaplanadı.

Solay etip, jumıs beriwshi xızmetkerden tómendegi hújjetlerdi talap etiwge májbúr:

15 ten 16 jasqa shekem:

- ata-anasınan biriniń yaqı qáwenderiniń biriniń jazba ırızılıǵı;
- oqıw ornı maǵlıwmatnaması (ol haqıyqattan da usı mektep oqıwshısı ekenligi haqqında, oqıw waqtı kórsetilgen halda);
- tuwılǵanlıq haqqında gúwalıǵı, jasaw ornınan maǵlıwmatnama;
- densawlıǵınıń jaǵdayı haqqında maǵlıwmatnama;

16 jastan 18 jasqa shekem:

- jasaw jerinen maǵlıwmatnama yaqı pasport (turaqlı yaqı waqtınshalıq dizimge alınǵan belgisi menen);
- armiyaga shaqırılıwshınıń dizimge alınǵan gúwalıǵı (qorǵanıw bóliminde);
- maǵlıwmatı yaqı qánigeligi haqqında hújjet;
- densawlıǵı haqqında maǵlıwmatnama;

18 jastan:

- pasport (turaqlı yaqı waqtınsha dizimge alınǵanlıǵı yaqı jasaw ornı boyınsha esapqa alınǵanlıq belgisi menen);
- miynet dáptershesi (birinshi ret jumısqa kirip atırǵanlar — aqırǵı jumısı haqqında jasaw ornınan maǵlıwmatnama);

- áskeriy bilet yaki dizimge alıw gúwalıǵı (áskeriy xızmetke májbúrlar yaki shaqırılıwshılar ushın);
- joqarı yaki orta arnawlı oqıw ornın tamamlaǵanı haqqındaǵı diplom yaki belgili jumıstı atqarıw huqıqın beretuǵın gúwalıq.

Jumısqa qabıllaw waqtında jumısqa kirip atırǵan shaxstan nızam hújjetlerinde kórsetilmegen hújjetlerdi talap etiw qadaǵan etiledi.

**Ózbekistan Respublikasınıń Miynet kodeksi,
80-statya.**

Óspirimler tek ǵana aldınnan medicinalıq kórikten ótkerilip, jumısqa qabıl etiledi, keyin ala olar 18 jasqa tolgansha bunday kórikten hár jılı ótkiziledi. Bul orınlanıp atırǵan istin olardıń densawlıǵına bolǵan keri tásirde tekseriw zárúrligi menen baylanıslı. Erjetken xızmetkerler, eger olar awır jumıslarda yaki zıyanlı yamasa qáwipli jumıs sharayatları menen shuǵıllanatuǵın bolsa, sol maqsette hár jılgı májbúriy medicinalıq kórikten ótedi. Medicinalıq kórik azıq-awqat ónimleri, insanlardı emlew, balalardı tárbiyalaw hám bilim beriw menen shuǵıllanǵan xızmetkerler ushın da májbúriy bolıp esaplanadı. Bunıń menen olar xızmet kórsetip atırǵan adamlar qáwipsizligine kepillik beriledi.

Jumıs beriwshi tómendegi toparlarǵa kiretuǵın xızmetkerlerden densawlıǵınıń jaǵdayı haqqında maǵlıwmatlardı talap etiwge májbúr:

- 18 jasqa tolmaǵanlar;
- 60 jasqa tolgan er adamlar, 55 jasqa tolgan hayallar;
- mayıplar;
- miynet sharayatı qolaysız sharayatlarda, sonday-aq tran-sport penen baylanıslı bolǵan jumıslarda bánt bolǵanlar;
- balalardı emlew, tárbiyalaw hám bilim beriw menen shuǵıllanatuǵınlardan.

Kórsetilgen jaǵdaylarda, jumıs beriwshi medicinalıq kórikten ótpegen shaxstı jumısqa qabıl etiwge, jumısqa kirip atırǵan adam onnan ótiwden bas tartıwǵa haqlı emes.

MIYNET DÁPTERSHESI

Miyнет dáptershesi xızmetkerdiń miynet stajın tastıyqlawshı tiykarǵı hújjet bolıp tabıladı.

Miyнет dáptershesi:

- jumısqa birinshi mártebe kirgende — jumıs baslanǵanına 5 kúnnen keshiktirmesten toltırıladı;
- joytılǵanda — nusqası jazıp beriledi (keyinirek dáslepki jazıwları tiklenedi).

Oǵan tómenдеgi jazıwlar kirgiziledi: jumısqa qabıl etilgen sánesi, qáni-geligi, lawazımı, xoshametlewler, jumıstan bosatılǵan sánesi kórsetiledi.

SÍNAW MÚDDETI

Jumıs beriwshiniń qararına muwapıq xızmetkerdiń tapsırılıp atırǵan jumısqa uqıplılıǵın tekseriw ushın onı jumısqa qabıl etiw sınavı haqqındaǵı shárt penen rásmiylestiriliwi múmkin. Bunda anıq sınav múddeti belgilenedi. Nızam hújjetleri tárepinen eń kóp múddet — 3 ay belgilengen. Sınavǵa shıdam bermegen shaxslar jumıstan bosatıladı. Eger xızmetker miynet shártnamasın sınav múddeti shárti menen dúziwden bas tartsa, onda jumıs beriwshi onı jumısqa qabıl etiwdi biykarlawǵa haqlı.

Sınav múddeti tek ǵana xızmetkerdiń tapsırılıp atırǵan jumısqa uqıplılıǵın tekserip ǵana qalмай, bálkim oǵan sol jumıstıń tuwrı keliwinde isenim payda etiw imkanın beriw ushın da tayınlanadı. Eger ol bul jumıs oǵan tuwrı kelmeytuǵınlıǵın bilse, onda ol jeke baslamasına qaray, jumıs beriwshini úsh kún aldın jazba túrde xabardar etip, jumıstı toqtatıwı múmkin.

Ózbekistan Respublikası Miynet kodeksiniń 84-statya 3-bántine muwapıq, jumıs beriwshi tómendegi toparǵa tiyisli shaxslarǵa sınav múddetin belgilewge haqlı emes:

- hámiledar hayallar;
- úsh jasqa tolmaǵan balaları bar hayallarǵa;
- kárxana ushın belgilengen minimal jumıs orınları esabınan jumısqa jiberilgen shaxslarǵa;
- orta arnawlı, kásip óner bilimi mákemeleriniń hám de joqarı oqıw orınlarınıń tiyisli bilimlendiriw mákemesin tamamlanǵan kúnnen baslap úsh jıl ishinde birinshi ret jumısqa kirip atırǵan pitkeriwshileri jumısqa qabıl etilgende;
- xızmetkerler menen altı ayǵa shekemgi múddetke shártnama dúzilgende.

Waqtınsha miynetke jaramsız dáwiri hám xızmetker keshirimli sebeplerge baylanıslı jumısta bolmaǵan basqa dáwirler dáslepki sınav múddetine kirmeydi.

Eger dáslepki sınav múddeti tamamlanǵanǵa deyin táreplerden birewi de miynet shártnamasın biykar etiwdi talap etpegen bolsa, shártnamanıń ámel etiwı dawam etedi hám bunnan keyin onı biykar etiwge ulıwma tiykarlarda jol qoyıladı.

Mına jaǵdaydı kórip shıǵıń:

Jaǵday.

S. nı 2 aylıq sınav múddeti menen awdarmashı sıpatında jumısqa qabıl etti. Sınav múddeti juwmaqlanıwına eki kún qalǵanda, oǵan administraciya sınav múddetin jáne bir ayǵa sozıw haqqında qarar qabıl etkeni járiyalandı.

Eki hápteden keyin kárxanaǵa awdarmashı sıpatında basqa xızmetker jumısqa qabıl etildi, S. ǵa bolsa ol sınav múddetine shıdam bermegeni ushın jumıstan bosatılǵanı haqqında málim etildi.

Bul jaǵdayda miynet nızamshılıǵı buzılǵan ba? Bul jumıstan bosatıw S. huqıqların buzıw bolıp esaplana ma? Eger sonday bolsa, S. óz huqıqların qalay qorǵay aladı?

Bilimińizdi sınań!

1. 14 ten 15 jasqa shekem bolǵan óspirimlerge jumıslardıń qaysı túrlerin orınlaw qadaǵan etiledi?
2. Jumısqa qabıl etiwde administraciyaǵa qanday hújjetlerdi tapsırıw zárúr:
 - 1) 15 jastan; 2) 16 dan 18 jasqa shekem; 3) 18 jastan?
3. Erjetpegenlerdi qaysı shártlerde jumısqa qabıl etiwge jol qoyıladı:
 - 1) 15 jastan; 2) 16 jastan; 3) 17 den 18 jasqa shekem?
4. Jumısqa qabıl etiwde sınav múddeti qanday maqsette belgilenedi?
5. Jumıs beriwshi jumısqa qabıl etiwde densawlıǵı haqqında medicinalıq maǵlıwmatnama talap etiw shárt pe?
6. Qaysı jaǵdaylarda jumısqa qabıl etiwdi biykarlawǵa jol qoyıladı?

24-§. MIYNETKE HAQÍ TÓLEW HÁM TÁRTIP

MIYNET HAQÍ MUĖDARÍN BELGILEW

Miyнет shártnaması shártleri hám miynet nızamshılıǵına muwapıq hárbir xızmetkerdiń miynet haqı onıń jeke miynet úlesi hám miynet sıpatına baylanıslı. Bunda jınısı, jası, rasası, milleti hám basqalarǵa qarap miynet haqı muǵdarların hárqanday páseyttiriw qadaǵan etiledi.

Jumıs islep atırǵan shaxstıń tájiriyesi yaki onıń lawazımı hárbir adamnıń anıq úlesin tolıq belgiley almaydı. Sol sebepli miynet ushın sıyıqlardıń anıq individual muǵdarları is haqınıń túrli sistemaları jarde-minde belgilenedi.

Is haqı — xızmetkerge atqarılǵan jumıs ushın sıyıq sıpatında úzliksiz tólenetuǵın, miynet shártnamasında kelisilgen pul summası bolıp tabıladı.

Ózbekistan Respublikasında miynetke haqı tólewdiń eki tiykarǵı forması qollanıladı — waqıtбай hám isbay.

Waqıtбай sistemadan kóbinese is haqı islegen waqtınan kelip shıǵıp hám lawazım aylıǵına muwapıq jazılatuǵın jumısshılar miynetin bahalawda paydalanıladı.

Isbay sistemada jumısshılar miynetin bahalawda hárbir tayarlanǵan ónim birliginiń sıpatına muwapıq tólenetuǵın haqı túsiniledi.

Miyнет haqınıń muǵdarı jumıs beriwshi menen xızmetker ortasındaǵı kelisimge muwapıq belgilenedi. Bunda belgili waqt ushın jumıs waqtı normasın islep bergен hám miynet wazıypaların tolıq atqarǵan xızmetkerdiń miynet haqı miynet nızamları menen belgilengen eń kem muǵdardan az bolıwı múmkin emes hám eń kóp muǵdarı belgili tártipte sheklenbeydi.

Miyнетke haqı tólew múddetleri miynet shártnamasın tastıyıqlawda kelisip alınadı, biraq hár yarım ayda bir márteden kem bolmawı shárt.

Miyнет haqınıń eń kem muǵdarına qosımsha tólemler hám ústemeler hám de sıyıqlar hám xoshametlew túrindegi basqa tólemler qosılmaydı.

On segiz jasqa tolmağan xızmetkerlerdiń kúndelik jumıs waqtı qısqarttırılğan jaǵdaylardaǵı miynetine haqı kúndelik jumıs waqtı tolıq bolǵan waqıtta tiyisli topardaǵı xızmetkerlerge beriletuǵın muǵdarda tólenedi.

Kárxanalarda oqıwdan bos waqtında islep atırǵan oqıwshılardıń miynetine islegen waqtına sáykes túrde yaki islep shıǵarǵan ónimine qarap haqı tólenedi.

**Ózbekistan Respublikasınıń Miynet kodeksi,
243-statya.**

2-tapsırma.

Kesteni kóshiriń. Kásiplerdiń qaysı bir túrin miynetke haqı tólewdiń isbay, qaysı birin bolsa waqıtбай túrinde tólew paydalı bolıwın kórsetip, onı toltırıń. Óz pikirinizge dálil keltiriń.

№	Qánigelik	Haqı tólew sisteması		Dáliller
		waqıtбай	isbay	
1	Oqıtıwshı			
2	Oficiant			
3	Qurıwshı			
4	Qarawıl			
5	Lyotchik			
6	Isbilermen			
7	Kárxana baslıǵı			
8	Restoran aspazı			
9	Ishki isler xızmetkeri			

JUMÍS WAQTÍNAN TÍSQARÍ JUMÍSLAR HÁM DE DEM ALÍW HÁM BAYRAM KÚNLERINDEGI JUMÍSLAR USHÍN HAQÍ TÓLEWDIŃ ÓZGESHELİKLERI

Miynet nızamlarına muwapıq bayram kúnlerinde islew qatań qa-dağan etiledi. Biraq jumıs waqtınan tısqarı, demalıs hám bayram kúnleri xızmetkerlerdi jumısqa tártıw zárúr bolğan jaǵdaylar tuwıladı: tábiyiy apat yaki óndiristiń tómenlewiniń aldın alıw yaki saplastırıw; baxıtsız jaǵdaylar yaki mal-múlk joǵalıwınıń aldın alıw zárúrligi, kárxananiń keleshegi ushın zárúr bolğan jumıstı orınlaw, máselen, elektr jetkerip beriw liniyasınıń úziliwi, elektrotransformatordı almasıw zárúrligi, neft trubası yaki gaz trubasınıń tesiliwi, joldaǵı jemiriliw hám basqalar.

Is haqı tómendegi jaǵdaylarda eki ese muǵdarında tólenedi:

- jumıs waqtınan tısqarı;
- demalıs kúnleri;
- bayram kúnleri;
- yaki basqa demalıs kúnin (otgul) beriw menen qaplanıwı múmkin.

MIYNET TÁRTIBI

Kárxanada miynet tártibin támiyinlewdiń zárúrli shárti miynet jámááti tastıyıqlaǵan Ishki tártip qaǵıydaları belgileytuǵın anıq miynet tártibin ornataw bolıp esaplanadı. Soǵan muwapıq hárbir xızmetker jumısqa aralasıwdan aldın óz huqıq hám minnetlemeleri menen tanıstırılıwı kerek.

Tiykarınan, miynet tártibi miynetke sanalı qatnasıqta bolıw menen tiykarlanadı, biraq miynet nızam hújjetleri tártipsiz xızmetkerlerge intizamlı tásir sharalarınıń belgileniwi zárúrligin de esapqa aladı.

Tártipti buzǵanlıq ushın jumıs beriwshi intizamlı jaza sharaların qollanıwǵa haqlı. Onı qollanıwdan aldın xızmetkerden jazba túrde túsindiriw xatı talap etiliwi lazım. Intizamlı jaza tikkeley orınsız is-háreketi anıqlanǵanınan keyin, biraq bul háreket anıqlanǵan kúnnen baslap uzaǵı menen 1 ay ishinde qollanıladı. Finans-xojalıq xızmetin tergew yaki tekseriw nátiyjelerine baylanıslı — júz bergen kúnnen baslap eki jıldan qaldırmaydı.

Intizamlı jaza berilgeni haqqındağı buyırıq xızmetkerge málim etilip, tilxat alınadı.

Ózbekistan Respublikası Miynet kodeksiniń 181-statyası Miynet tár-tibin buzǵandağı jaza túrleri:

- eskertiw;
- járiyma — ortasha aylıq is haqınıń 30%inen artıq bolmaǵan muǵ-darda (ishki tártip qaǵıydalarına muwapıq bunnan da kóp járiyma názerde tutılıwı múmkin, lekin ol ortasha aylıq is haqınıń 50% nen aspawı shárt);
- miynet shártnamasın biykar etiw.

INTIZAMLÍ JAZANÍŃ ÁMEL ETIW MÚDDETI

Intizamlı jazanıń ámel etiw múddeti jaza qollanılǵan kúnнен baslap bir jıldan asıp ketiwi múmkin emes. Eger xızmetker bir jil dawamında jańadan intizamlı jazaǵa tartılmasa, ol intizamlı jazanı almaǵan esaplanadı.

- Jazanıń ámel etiw múddeti—1 jil (bir jil ótkennen keyin óz-ózinen alıp taslanadı);
- jazanı múddetinen aldın alıp taslaw da múmkin;
- jaza miynet dáptershesine hám de xızmetkerdiń jeke kartochkasına kirgizilmeydi;
- hárbir orınsız is-háreketi ushın orınsız is-háreket anıqlanǵannan keyin uzaǵı menen bir ay ishinde tek bir intizamlı jaza qollanıwı múmkin;
- intizamlı jaza qollanılǵanı haqqındağı buyırıq xızmetkerge málim etilip, tilxat alınadı.

Intizamlı jaza miynet dáptershesine kirgizilmeydi, kár-xanada jumıstan bosatılǵannan keyin xızmetkerdiń jańa jumıs ornına berilmeytuǵın jeke jumısında jazıladı. Jumıs beriwshi jil dawamında óziniń baslaması menen, xızmetkerdiń yaki miynet jámáátiniń iltimasına muwapıq intizamlı jazanı alıp taslawǵa haqlı.

Miynet kodeksinde názerde tutılmağan intizamlı jazalardı qollanıw qadağan etiledi.

**Ózbekistan Respublikasınıń Miynet kodeksi,
181-statya.**

MIYNET SHÁRTNAMASÍ TÁREPLERDİŇ MATERIALLIQ JUWAPKERSHILIGI

Xızmetker tómendegi jaǵdaylarda jumıs beriwshige oǵan tikkeley jetkizilgen zıyanlardı tolıq muǵdarda qaplawǵa májbúr:

- arnawlı jazba shártnama tiykarında oǵan isenip tapsırılǵan qımbat bahalı buyımlardıń saqlanıwın támiyinlemegenligi ushın;
- bir mártelik hújjet tiykarında alınǵan qımbat bahalı buyımlardıń saqlanıwın támiyinlemegenligi ushın;
- bilqastan zıyan keltirilgende;
- alkogolli ishimlikler yaki toksik zatlar tásirinen máslik halatında zıyan jetkizgende;
- xızmetkerdiń sud húkimi menen anıqlanǵan jinayıy háreketleri nátiyjesinde zıyan jetkizilgende;
- kommerciyalıq sırları áshkara etilgende.

On segiz jasqa tolmağan xızmetkerler tek ǵana bilqastan jetkizilgen zıyan ushın, alkogolli ishimlikten, náshebentlik yaki toksik zat tásirinen máslik halatında yaki jinayat júz beriw nátiyjesinde jetkizilgen zıyan ushın tolıq materiallıq juwapker boladı.

MIYNET USHÍN XOSHAMETLEWLER

Miynetke dóretiwshilik qatnasıqta bolǵanlıǵı hám jumıstaǵı joqarı kórsetkishleri ushın xızmetkerge tómendegi xoshametlew sharaları qollanıwı múmkin:

- alǵısname járiyalaw;
- sıylıq beriw;
- qımbat bahalı sawǵa menen qutlıqlaw;
- mámleketlik sıylıqqa usınıw;
- miynet shártnamasında názerde tutılǵan basqa xoshamet túrleri.

MIYNETTEGI TABÍSLAR USHÍN MÁMLEKETLIK SÍYLÍQLAR

«Shuhrat» medalı menen respublika ekonomikasi, ilimi hám mádeniyatın rawajlandırıw, jas áwladtı watan súyiwshilik hám de milliy gárezsizlik hám sociallıq rawajlanıwı ideyalarına sadıqlıq ruwxında tárbiyalaw isinde óziniń hadal miyneti menen úlken tabıslarǵa erisken Ózbekistan Respublikası puqaraları hám de Ózbekistan Respublikası puqarası bolmaǵan shaxslar sıyılıqlanadı.

**Ózbekistan Respublikasınıń Nızamı,
1994-jıl 5-may**

«Mehnat shuhrati» ordeni menen Ózbekistanda ekonomika hám mádeniyattıń rawajlanıwına, xalıqtıń abadansılıǵınıń ósiwine, tınıshlıq hám turaqlılıqtıń saqlanıwına xızmet etetuǵın ullı xızmetleri ushın sıyılıqlanadı.

**Ózbekistan Respublikası Nızamı,
1995-jıl 30-avgust**

Wazıypalardı bólip alıń: xızmetker, usta, cex baslıǵı, miynet dawları komissiyası. Bir-birińizdi táreplerdiń hárbiriniń qararı nızamlı ekenligine isendirin.

Ustanıń ruqsatı menen jumısshı N. túslikten keyin jumısqa shıqpadı. Ol aǵza bolǵan óndiris brigadası óz tapsırmasın orınlamadı. Cex buyırǵına muwapıq N. ay juwmaqları boyınsha sıyılıqtan ayırıldı.

Bul jaǵdayda miynet nızamshılıǵı buzılǵan ba?

Bilimińizdi sımań!

1. Ózbekistanda miynetke haqı tólewdiń qaysı tiykarǵı sistemaları bar? Olar bir-birinen nesi menen ajraladı?
2. Eń kem is haqı muǵdarın belgilewde qanday sheklewler bar?
3. Demalıs hám bayram kúnlerindeki jumısqa haqı qalay tólenedi?
4. Miynet nızamlarında miynet ushın qanday xoshame-tlewler názerde tutılǵan?
5. Miynet tártibin buzǵanda xızmetkerge qanday jaza túrleri qollanıladı?

25-§. JUMÍS WAQTÍ HÁM DEMALÍS WAQTÍ. MIYNET SHÁRTNAMASÍN ÓZGERTTIRIW HÁM BIYKARLAW

JUMÍS WAQTÍ

Házirgi jámiyette jumısshı hám xızmetshiler miyneti mazmunı hám quramalılıǵı menen parıqlanadı. Barlıq islep atırǵanlardıń jumısın qalay bir belgi menen ólshew múmkin? Jumıs waqtı sonday ólshemlerden biri bolıp esaplanadı. Onı tártipke salar eken, mámleket belgili miynet nátiyjelerine hám de jumıs waqtı dawamlılıǵına qarap xoshametlew muǵdarın belgileydi hám sonıń menen Konstituciyaǵa jazılǵan demalıs huqıqınıń haqıyqılıǵın támiyinleydi.

Jumıs waqtınıń normal múddeti háptesine 40 saattan artıq bolıwı múmkin emes.

**Ózbekistan Respublikasınıń Miynet kodeksi,
115-statya.**

Jumıs háptesiniń túrleri:

- bes kúnlik — eki kúnlik demalıs kúni menen;
- altı kúnlik — bir kúnlik demalıs kúni menen.

JUMÍS WAQTÍ

- 6 kúnlik jumıs háptesinde — kúnine 7 saat;
- 5 kúnlik jumıs háptesinde — kúnine 8 saat;
- 15 ten 16 jasqa shekem bolǵan shaxslar ushın — háptesine uzaǵı menen 24 saat;
- 16 dan 18 jasqa shekem bolǵan shaxslar ushın — háptesine uzaǵı menen 36 saat;
- jumıs waqtınan tısqarı jumıslar — úzliksiz eki kún dawamında uzaǵı menen 4 saat;
- úzliksiz eki smena dawamında jumısqa tartıw qadaǵan etiledi;
- qolaysız miynet sharayatlarındaǵı jumıslarda — háptesine 36 saat (117-statya);
- bayram (islemeytuǵın) kúnleri qarsańındaǵı jumıstıń múddeti 1 saatqa qısqartıladı (121-statya);
- túngi waqıttaǵı jumıs (22.00 den 6.00 ge shekem) 1 saatqa qısqartıladı (122-statya).

2-tapsırma.

Kárxana jámáátiniń 5 kúnlik jumıs háptesinde bayram qarsańındaǵı jumıs grafigin dúziń. Kárxana 2 smenada isleydi. Já máát tómendegi jasaǵı xızmetkerlerden ibarat:

- 15 jasqa shekem — 5 adam;
- 16 jasqa shekem — 1 adam;
- 18 jasqa shekem — 12 adam;
- 30 jastan joqarı — 20 adam.

DEMALÍS WAQTÍ HÁM BAYRAM KÚNLERI

Ózbekistan Respublikasınıń Konstituciyasına muwapıq puqaralardıń miynet huqıqı demalıs huqıqı menen toltırıladı. Demalıs huqıqı degende xızmetkerler miynet wazıypaların orınlawdan azat etilgen hám bunnan olar óz ıqtıyırına qaray paydalanıwı múmkin bolǵan waqıt túsiniledi. Demalıs huqıqınıń anıq kórinisine nızam tárepinen belgilengen jumıs waqtı dawamındaǵı dem alıwlar (jumıs baslanǵanınan keyin uzaǵı menen 4 saattan keyin), kúndelikli demalıs (jumıs kúnleri hám smenalar arasında), háptelik demalıs kúnleri, bayram (islemeytuǵın) kúnleri hám demalıs kiredi.

Demalıs waqtı — xızmetker miynet wazıypaların atqarıwdan azat bolǵan hám óz qálewine qaray paydalanıwı múmkin bolǵan waqıt.

**Ózbekistan Respublikasınıń Miynet kodeksi,
126-statya.**

Demalıs waqtı:

- demalıs hám awqatlanıw ushın tánepis (uzaǵı menen 2 saat);
- kúndelikli demalıs (keminde 12 saat);
- demalıs kúnleri (5 kúnlik jumıs háptesinde — eki kún, 6 kúnlik jumıs háptesinde — bir kún);
- demalıs kúnleri islew qadaǵan etiledi (ayırım xızmetkerlerdi ayırıqsha jaǵdaylarda jumısqa shaqırıwǵa jol qoyıladı, miynetke haqı eki ese muǵdarda tólenedi);
- jıllıq demalıs (eń kemi — 15, eń kóbi — 48 jumıs kúni);
- bayram kúnleri.

Bayram (islemeytuđın) kúnleri:

- 1-yanvar — Jańa jıl;
- 8-mart — Hayal-qızlar bayramı;
- 21-mart — Nawrız bayramı;
- 9-may — Eslew hám qádirlew kúni;
- 1-sentyabr — Ğárezsizlik kúni;
- 1-oktyabr — Ustazlar hám Muğallimler kúni;
- 8-dekabr—Konstituciya kúni;
- Oraza Hayt (Iyd al-Fitr) diniy bayramnıń birinshi kúni;
- Qurban Hayt (Iyd al-Adha) diniy bayramnıń birinshi kúni.

MIYNET DEMALÍSÍ

Jıllıq tiykarǵı demalıs birinshi jumıs jılı ushın altı ay islegeninen keyin beriledi...

Ózbekistan Respublikasınıń Miynet kodeksi, 143-statya.

Tómendegiler olardıń jası hám densawlıǵı jaǵdayın esapqa alıp, jıllıq uzayttırılǵan tiykarǵı demalıs beriledi:

- on segiz jasqa tolmaǵan shaxslarǵa—otız kalendar kúni;
- islep atırǵan I hám II topar mayıplarına —otız kalendar kún...

Ózbekistan Respublikasınıń Miynet kodeksi, 135-statya.

Tómendegi máselelerdi sheshiń.

1-jagday.

Jumısshı A. túslikke shıqpaǵanlıǵı sebepli jumıstan bir saat aldın ketti. Kárxana basshılıǵı oǵan eskertiw járiyaladı hám sıylıq aqsha berilmedi.

Bul jagdayda jumısshınıń huqıqları buzılǵan ba?

2-jagday.

Oqıwshı N. demalıs waqtında jumısqa qabıl etilgen edi. Avtoustaxana iyesi menen kelisimge muwapıq jumısqa qabıl etilgenin rásmiylestirmedi. Tek ǵana bir ay ushın is haqı summası haqqında kelisip aldı. Bul haqqında N. hám onıń ata-anasınıń qol qoyıwı menen shártnama dúzilgen edi. Úsh ay dawamında, sonıń ishinde bayram hám demalıs kúnleri N. úlkenler dárejesinde isledi.

N.nıń miynet huqıqı buzılǵan ba?

3-jagday.

Jumısshı A. mektep-liceyge járdemshi bolıp qabıl etildi. Tez arada mektep boyınsha buyırıq shıǵarılıp, ol 3 kún dawamında jumısqa sebepsiz kelmegeni ushın jumıstan bosatıldı. A. sudqa múrájáát etti. Sud isti kóriwi dawamında sol náirse anıqlandı, A. jumısqa járdemshi jumısshı sıpatında alınǵan, haqıyqatında bolsa qarawıl wazıypasın atqarǵan, oǵan smenadan keyin eki demalıs kúni beriliwi kerek edi.

Bul jagdayda miynet nızamlarına muwapıq A. nıń huqıqı buzılǵan ba?

MIYNET SHÁRTNAMASÍNÍN BIYKAR ETILWI

Miynet kodeksine muwapıq (99-statya, 1 b.) xızmetker anıq emes múddetke dúzilgen miynet shártnamasın da, múddeti tamamlanıwǵa shekem múddetli miynet shártnamasın da, eki hápte aldın jumıs beriwshini jazba túrde aldın ala xabarlandırıp, biykarlawǵa haqılı. Xabardarlıq múddeti pitkennen soń xızmetker jumıstı toqtatıwǵa haqılı, jumıs beriwshi bolsa, xızmetkerge miynet dáptershesin beriwı hám onıń menen esap-

kitap islewi shárt. Eger shártnamada onı múddetinen aldın biykarlaw ushın járiyma (neustoyka) tólewi haqqındaǵı óz ara minnetlemeleri názerde tutılǵan bolsa, onda jumıs beriwshi xızmetkerden shártlesilgen pul summasın tólewdi talap etiwge haqlı.

Neustoyka (járiyma) — nızam yaki shártnama menen belgilengen pul summası bolıp, onı qarızdar kreditorǵa óz juwapkershiligine alǵan minnetlemelerin orınlamaǵanında tó-lewge májbúr.

Arzanı beriw kúni bolıp onı jumıs beriwshi alǵan kún esaplanadı, miynet shártnamasınıń biykar etiliwi haqqında xabarlandırıw múddeti arza berilgen kúnнен keyingi kún esaplanadı. Xabarlandırıw múddeti jumıs kúnlerinde emes, bálkim kalendar kúnlerinde esaplanadı, yaǵnıy eki hápte — bul 14 kún boladı.

Eger xabardarlıq múddeti pitkennen keyin xızmetker jumıstı dawam ettirse, onda miynet shártnamasınıń biykar etiliwi haqqındaǵı arza óz kúshin joǵaltadı. Sonıń menen birge, xızmetker xabardarlıq múddeti dawamında ózi bergен arzanı sonday-aq, aqırǵı jumıs kúni de qaytarıp alıwǵa haqlı, jumıs beriwshi bolsa bunnan bas tartıwǵa haqlı emes.

Miynet shártnamasın biykar etiw tiykarlarına tómendegiler kiredi:

- óz qálewine qaray;
- shártnama dúzilgen múddetiniń pitiwi;
- jumısshı yaki xızmetshiniń áskeriy (alternativ) xızmetke shaqırılıwı;
- shártnamanı administraciya baslaması boyınsha biykar etiw;
- xızmetkerdi onıń ırızılıǵı menen basqa kárxanaǵa ótkeriliwi;
- xızmetkerdiń mámleketlik basqarıwı mákemesindegi saylanatuǵın lawazımǵa ótiwi;
- sud húkiminiń nızamlı kúshke kiriwi.

Miynet shártnamasınıń biykar etiliwi kárxana boyınsha buyırq penen rásmiylestiriledi.

Jumıs beriwshi miynet shártnaması biykar etilgen kúni miynet dáptershesin hám miynet shártnaması biykar etilgeni haqqındaǵı buyırqıtıń kóshirme nusqasın beriw shárt.

MIYNET SHÁRTNAMASINIŇ JUMÍS BERIWSHINIŇ BASLAMASI MENEN BIYKAR ETILIWI

Miyнет kodeksine muwapıq (100-statya, 2 b.) tómenдеgi sebeplerdiń bar bolǵanlıǵı miynet shártnamasın biykar etiwdiń tiykarlı ekenligin bildiredi:

- jumıslar kóleminiń qısqarǵanlıǵı sebepli xızmetkerler sanınıń ózgergeni;
- xızmetkerdiń tájiriyesiniń jeterli bolmaǵanlıǵı yaqi densawlıǵı sebepli atqarıp atırǵan jumısına ılayıq bolmay qalıwı;
- xızmetkerdiń óz miynet wazıypaların úzliksiz túrde buzǵanlıǵı;
- xızmetkerdiń óz miynet wazıypaların bir márte qopal túrde buzǵanlıǵı (bunday buzıwlar dizimi hárbir kárxanada belgilenedi);
- birge atqarıwshılıq tiykarında islemeytuǵın basqa xızmetkerdiń jumısqa qabil etiliwi múnásibeti menen birge atqarıwshılar menen miynet shártnamasınıń biykar etiliwi;
- múlkardıń almasıwı sebepli kárxana baslıǵı menen dúzilgen miynet shártnamasınıń biykar etilgenligi (kárxananıń mámleketlik múlkinen jámáátlik yaqi jeke múlikke ótiwi);
- xızmetkerdiń pensiya jasına tolǵanlıǵı, nızam hújjetlerine muwapıq jasqa baylanıslı mámleketlik pensiya alıw huqıqı bar bolǵanda.

Miyнет shártnamasınıń jumıs beriwshiniń qanday da bir sebepleri menen biykar etiliwi nızamǵa qayshı boladı.

Jaǵdaylar menen tanısıp, buzılǵan huqıqlardı tiklew jolların usınıs etiń.

1-jaǵday.

9-klass oqıwshısı A. sút zavodına júk júklewshi bolıp jumısqa alındı. Sútli yashikti júklew waqtında ol tayıp keti hám jıǵılıp tústi, nátiyjede shiyshelerdiń kóbi sındı. Sút zavodı administraciyası keltirilgen zıyannıń qunın A.nıń is haqısınan uslap qaldı. A. nıń ata-anası pullardı qaytarıwdı hám de oǵan jumıstan bosatılǵanlıǵı haqqında jazıw menen miynet dáptershesin beriwdi talap etti. Xızmetkerler bóliminde bunı orınlamadı, ol erjetpegen hám oǵan miynet dáptershesi tutılmaydı dep túsindiridi.

Xosh, kim haq ózi? Bul jaǵdayda miynet nızamları qalay buzılǵan?

2-jaǵday.

16 jaslı jumısshı U. úzliksiz ráwishte kárxanada belgilen-gen normanı orınlamadı, sol sebepli administraciya kásiplik awqamı shólkemi aldına onı jumıstan bosatıw máselesin qoydı. Kásiplik awqamı jıynalı U.nı jumıstan bosatıwǵa ırızılıq beriw haqqında qarar qabıl etti hám ol kárxana boyınsha shıǵarılǵan buyırıqqa muwapıq jumıstan bosatıldı.

Bul jaǵdayda miynet nızamları buzılǵan ba?

3-jaǵday.

Miywe-palız bazası administraciyası miywe hám palızlardı jalpı jıynap teriw dáwirinde jıynalǵan ónimdi júklew hám túsiriwge demalıs kúnleri erjetpegen S.nı jumsadı. Úshinshi ekshemi kúni S. jumısqa shıqpadı hám jumıstı sebepsiz qaldırǵanı ushın jumıstan bosatıldı.

Bul jaǵdayda miynet nızamların buzıwǵa jol qoyılǵan ba? Jol qoyılǵan bolsa, qaysı qaǵıydaları buzılǵan?

Bilimińizdi sınań!

1. Jumıs waqtı hám demalıs waqtı túsiniqlerine neler kiredi?
2. Bes hám altı kúnlik jumıs háptelerinde jumıs waqtı neshe saattı quraydı?
3. Erjetpegenler jumısınınıń ózgesheligi nede?
4. Respublikada qaysı kúnler bayram kúnleri dep belgilengen?
5. Kúndelikli demalıs neshe saat dawam etiwı kerek?
6. Náwbettegi miynet demalısı neshe ay islegennen keyin beriledi?
7. Erjetpegenlerge miynet demalısın beriw ózgesheligi neden ibarat?
8. Qaysı jaǵdaylarda xızmetkerdi onını ırızılıǵısız waqıtsha basqa jumısqa ótkeriw múmkin?
9. Miynet shártnamasınıń biykar etiliwine neler tiykar bolıp xızmet etedi?
10. Erjetpegenlerdi jumıstan bosatıwdınıń ózgesheligi nede?

26-§. MIYNET DAWLARÍ HÁM OLARDÍ SHESHIW TÁRTIBI

JEKE MIYNET DAWLARÍNÍN TÁREPLERI HÁM MAZMUNÍ

Miyнет dawları — xızmetkerler menen jumıs beriwshiler ortasında miynet nızam hújjetlerin qollanıwdan kelip shıqqan kelispewshilikler bolıp tabıladı.

Miyнет dawların jeke hám jámáátlik dawlarına ajratıwǵa boladı. Jeke dawlardı belgili xızmetker huqıqları, onıń nızamlı mápleri tartıs boladı hám qorǵaladı. Jáamáátlik dawlarda bolsa pútkil miynet jámááti yaki onıń bir bóliminiń huqıqları, mápleri, wákillikleri qorǵaladı.

Buzılǵan miynet huqıqın tiklew yaki qorǵaw maqsetinde miynet dawı boyınsha is qozǵatqan shaxs dawager bolıp esaplanadı. Juwapker — dawa boyınsha juwapkershilikke tartılatuǵın shaxs.

MIYNET DAWLARÍN KÓRIP SHÍǴÍWSHÍ KOMISSIYALAR

Barlıq jeke dawlar dáslep miynet dawları komissiyaları (MDK) menen kásiplik awqamı komitetiniń qosımsha jıynalıısında kórip shıǵıladı. Eger MDK qararı kelispewshiliklerdi saplastırmasa, onda qarar ústinen sudqa arza beriledi. Dawager dawa arzasın jazba usılda rayon (qala) sudına beredi. 10 kúnlük múddette sud qararı ústinen joqarı turıwshı sudqa arız etiwi múmkin. Nızam sud qararınıń dárhal orınlanıwın názerde tutadı. Sud qararı administraciya tárepinen 3 kúnlük múddette orınlanadı.

MIYNET DAWLARÍN KÓRIP SHÍǴÍW TÁRTIBI

Jumıs beriwshi menen kárxana miynet jámááti ortasında kelispewshilikler kelip shıqqan jaǵdayda, tárepler óz wákillerinen komissiya dúzedi, bunda kelisimge kelmese, isti sudqa tapsıradı.

Jeke miynet dawların kórip shıǵıw tártibi Miyнет kodeksi menen tártipke salınadı, miynet dawları boyınsha islerdi kórip shıǵıw tártibi — rayon (qala) sudlarında ámelge asırıladı hám Puqaralıq processual kodeksi menen belgilenedi.

Ózbekistan Respublikası nızamlarında xızmetkerlerdiń miynet huqıqların buzǵanlıq ushın jumıs beriwshi hám kárxananiń lawazımlı shaxslarında juwapkershilik bolıwı názerde tutılǵan. Jumıs beriwshige xızmetkerge zıyan keltirilgeni ushın tek ǵana materiallıq juwapkershilik júkletiliwi múmkin. Kárxananiń lawazımlı shaxsları intizamlı, materiallıq, hákimshilik, ayırım jaǵdaylarda jinayiy juwapkershilikke tartıladı.

Tapsırma.

Miynet dawların sheshiw boyınsha sudqa berilgen dawa materialları menen tanısıp, miynet dawları komissiyası májilisin ótkeriniń hám qarar shıǵarını. Joqarıda keltirilgen sxema tiykarında, sud májilisiniń imitaciyasınıń ótkeriw múmkin.

10-klass oqıwshısı N. hám S. jazǵı demalıs waqtında qurılıs uchastkasına járdemshi jumısshı sıpatında jumısqa qabıllandı. Biraq tez arada olar miynet nátiyjeliliginiń tómenligi hám miynet tártibin buzǵanlıǵı ushın jumıstan bosatıldı. Olarǵa tapsırılǵan jumıslar tezlik penen orınlanıwı lazımlıǵı, yaǵnıy keltirilgen aralasma hám beton qurılıs maydanshasına tez tasıp alınıwı zárurlıǵı aytılganına qaramay, hár kúni, shembi hám ekshembi kúnlari de jumıstan eki saat aldın ketip qalıwları aytıp ótildi.

Olar menen dúzilgen miynet shártnamasında olar tolıq jumıs kúni islewge ırazı ekenligi jazıp qoyılǵan edi. Shártnama N. menen S. hám olardıń ata-analarınıń qol qoyıwı menen tastıyqlanǵan edi.

N. hám S. ata-anaları olardı jumısqa qayta alıwdı talap etip, qurılıs basshılıǵı ústinen miynet dawları komissiyasına arza berdi.

Solay etip, is materialların úyrenip hám miynet nızamları tiykarların qalay biliwińizden paydalanıp, mashqalanı sheshiwge háreket etiń. Kim haq? Administraciya ma? Oqıwshılardıń ata-anaları ma? Juwabıńızdı dálilleń.

Miynet dawları komissiyası májilisin ótkerip atırǵanda sud isinde bayan etilgen dálillerge tiykarlanıń.

MIYNET DAWLARÍ KOMISSIYASÍ QATNASÍWSHÍLARÍNÍN WAZÍYPALARÍ

Komissiya baslıǵı:

- májilisti basqaradı;
- istiniń mazmunın málim etedi;
- dawager hám juwapkerden iske tiyisli qosımsha jaǵdaylardı anıqlaydı;
- gúwalardan soraw ótkeredi;
- miynet nızamları hám de tárepler pikirin esapqa alıp qarar qabıl etedi.

Xatker:

- májilis bayanlamasın júrgizedi;
- miynet dawları komissiyası májilisine qatnasıwshılardıń kelgenkelmegenligin tekseredi.

Dawager:

- daw boyınsha kórsetpeler beredi;
- buzğan miynet huqıqın tiklew boyınsha talaplar qoyadı.

Juwapker (jumıs beriwshiniń wákili):

- haqıyqat qarar tabıwına tosqınlıq etpewge májbúr;
- dawdıń mazmunın hám kelip shıqqan dawdı nızamlı sheshiwge tiyisli óz kózqarasın aytadı.

Advokat:

- process qatnasıwshılarına sorawlar beredi;
- haqıyqattı anıqlawğa hám kelispewshilikti ádalatlı sheshiw ushın nızamda kózde tutılğan barlıq qurallardan paydalanadı;
- isti kóriwge shekem hám onıń dawamında dawagerge zárúrli yuridikalıq járdem kórsetedi;
- dáliller qálbekilestirilgende nızamğa qarsı háreketler ushın jinayıt juwapkershilikke tartıladı.

Ekspert:

- onıń aldına qoyılğan másele boyınsha jazba juwmaq beriwge májbúr.

Miynet jámaáti baslıǵı:

- sudqa usı daw boyınsha jámaát pikirin bayan etedi;
- is jaǵdayların aydınlastırıwǵa járdem beredi.

JUWMAQ SHÍGARÍW

Miyнет dawı kórip shıǵılǵannan keyin tómenдеgi sorawlar boyınsha dodalaw sabaǵın ótkerіn:

Ózińizdi... (dawager, juwapker, advokat hám basqalar) ornında qan-shelli erkin sezdińiz? Sabaqlarda alınǵan bilimler miynet nızamları kózqarasınan qarsı tárep sorawlarına juwap beriwde jeterli boldı ma?

Sizińshe, miynet nızamlarına muwapıq durıs qarar qabıl etildi me?

Bilimińizdi sınan!

1. Miynet shártnaması qansha múddetke dúziliwi múmkin?
2. Qaysı jastan jumısqa qabıl etiwge jol qoyıladı?
3. Xızmetkerge miynet dáptershesi qashan ashılıwı kerek?
4. Jumısqa qabıl etiw haqqında buyırıq shıǵarıw ushın ne tiykar boladı?
5. Xızmetker óziniń jumıstan bosawı haqqında administraciyanı neshe kún aldın xabarlandırıwı kerek?
6. Miynet shártnaması qaysı jaǵdaylarda biykar etiliwi múmkin?
7. Jumıstan bosǵan xızmetkerge miynet dáptershesi hám buyırıqtıń kóshirme nusqası qashan beriledi?
8. Jumıs waqtınıń kúndelikli múddeti qansha?
9. Jumıs waqtınıń qısqartılǵan múddeti kimlerge belgilenedi?
10. Qolaysız jumıs sharayatlarında isleytuǵın jumısshılar háptesine neshe saat islewlери kerek?
11. Qaysı waqt túngi waqt bolıp esaplanadı?
12. Jumıs waqtınan tısqarı jumıs ushın qansha múddet belgilenedi?
13. Bayram kúnlerin sanap beriń.
14. Jıllıq miynet demalısınıń eń kem hám eń kóp múddeti qansha?
15. Xızmetkerge qanday jaza túrleri qollanılıwı múmkin?

27-28-§§. JUWMAQLAWSHÍ TÁKIRARLAW

«Mámleket hám huqıq tiykarları» sabaqlıgın úyreniwde yuridikalıq terminlerdi qalay bilip alǵanıızdı tekseriń. Juwaplarǵa qıynalsańız, kórsetilgen betlerdegi sabaqlıq tekstin jáne bir márte oqıp shıǵıń.

Akceptlew	67	Jumısqa qabıl etiw ózgeshe-	
Apatrid	30	likleri	108
Birlesken Milletler Shólkemi	17	Tutınıwshı	74
Pitimler	60	Tutınıwshılar huqıqların	
Pitimlerdiń haqıyqıy emesligi	60	qorǵaw	81
BMSH Balalar Fondı	20	Konstituciya	10
Balalar huqıqları haqqındaǵı		Konstituciyalıq huqıq	32
Konvenciya	24	Konstituciyalıq principler	33
Puqaralardıń minnetlemeleri	39	Konstituciyalıq dúzim	32
Puqaralıq	22	Hákimshilik huqıq subyektleri	43
Puqaralıq huqıqı derekleri	54	Hákimshilik huqıq	42
Puqaralıq huqıqı	54	Hákimshilik jaza	49
Háreketler strategiyası	15	Hákimshilik jazanıń maqseti	50
Huqıqıy mámleket	30	Hákimshilik májbúrlew	48
Huqıqıy uqıplılıq	57	Hákimshilik orınsız háreket	48
Huqıqıy mádeniyat	7	Miyнет dáptershesi	113
Huqıqıy shańaraq	14	Miyнет huqıqı	99
Huqıqıy sana	7	Miyнет tártibi	118
Insan huqıqları ulıwma jáhán		Miyнет demalısı	124
deklaraciyası	20, 26	Miyнет haqqındaǵı nızamlardıń	
Insanıyılıq principi	37	wazıypaları	100
Intellektual múlk	85	Miyнет ushın xoshametlewler	120
Intizamlı jaza	119	Miyнет shártnamasınıń	
Is haqı	116	shártleri	105
Jumıs waqtı	122	Miyнет shártnaması	104

Miynetke baylanıslı qatnasıqlar subyektlari	101	Wákillik	61
Miynetke baylanıslı qatnasıqlar	99	Xalıq hákimiyatshılıǵı	37
Miynetti huqıqıy tártipke salıw	98	Xalıq aralıq huqıq funkciyalari	11
Avtorlıq huqıqı	88	Xalıq aralıq huqıq	10
Avtorlıq shártnaması	89	Xalıq aralıq huqıqıy qatnasıqlar hám olardıń principiari	15
Múlk huqıqı	63	Xalıq aralıq qatnasıqlar	12
Múlk	63	Xalıq aralıq ulıwma huqıq	13
Qatnas uqıplılıǵı	57	Xalıq aralıq shártnama	10
Avtorlıq sertifikatı	76	Qayırqomlıq	69
Oferta	67	Ózbekistan Respublikasınıń	
Sınaw múddeti	114	Konstituciyası dúzilmesi	33
Siyasiy huqıqlar hám minnetlemeler	38	Jeke huqıq	13

YURIDIKALÍQ TERMINLER SÓZLIGI

Advokat — yuridikalıq hám fizikalıq táreplerge professional huqıqıy járdem kórsetiwshi puqara.

Amnistiya (grek. *amnestia* — umıtıw, keshirim beriw) — jınayat isle-
genlerdi jazadan azat etiw yaki onı jeńilletiw.

Apatridler (a...+grek. *patris* (watan) — watanı joqlar) — puqaralıǵı
bolmaǵan shaxslar.

Apellyaciya — táreplerdiń arızları boyınsha ekinshi instanciyadaǵı
sud tárepinen qaralǵan istiń sud qararına arız etiw forma-
larınıń biri.

Aldawshılıq — kúsh kórsetilmeytuǵın urlıq túriniń biri.

Ayıpker — ayıplanıwshı sıpatında jazaǵa tartıw haqqında nızamda
belgilengen tártipte qarar shıǵarılǵan shaxs. Sud waqtında
ayıpla-nıwshı sudlanıwshı, húkim shıǵarılǵannan keyin —
sudlangan dep júritiledi.

Ayıpsızlıq prezumpciyası — ayıplanıwshı yamasa sudlanıwshınıń ayıbı
sud tárepinen dálillenbegenshe ayıpsız dep esaplanatuǵın
jaǵday.

Aqılı kemislik — ruwxıyattıń kesellik jaǵdayı yamasa aqılı zayıplıq
penen shártlengen, shaxstıń óz háreketlerine baha bere
almaslıǵı yaki jámiyetlik qáwipli qılmıstı islew waqtında
olardı basqara almaslıǵı.

Aqılı jetik — ruwxıy jaqtan salamat adamnıń normal jaǵdayı bolıp,
óz háreketlerine baha bere alıw hám olardı basqara alıw
qábiliyetinde óz kórinisin tabadı.

Affekt (lat. *affectus* — ruwxıy zorıǵıw, qáweterleniw) — óz háre-
ketlerin qadaǵalawdıń tómenlewi hám kúshli táshwishleniw
menen xarakterlenetuǵın qısqa múddetli, tez rawajlanıwshı
adam jaǵdayı.

- Basqınshılıq** — jábirleniwshige qarata zorlıq isletiw menen qorqıtıw yamasa zorlıq isletiw menen basqalardıń mal-mülkin talan-taraj etiw maqsetinde hújim etiw.
- Baqım** — basqa shaxstan (yamasa shaxslardan) tolıq materiallıq támiynat yaki turaqlı materiallıq járdem alatuǵın shaxs.
- Dawager** — óziniń buzılǵan yamasa dawlı huqıqın qorǵaw ushın sudqa múrájáát etken shaxs (yuridikalıq yamasa fizikalıq).
- Deklaraciya** (lat. *declaratio* — daǵaza, arza) — 1) kórsetpeler kúshine iye huqıqıy hújjet; 2) bajıxana deklaraciyası — baylıqlardı shegara arqalı alıp ótiwde olardıń dizimi; 3) salıq deklaraciyası — salıqlardı tólew ushın is haqısınıń muǵdarı haqqında shaxstıń arzası.
- Diskriminaciya** (lat. *discriminatio* — ózgeshelik) — mámleket, yuridikalıq yamasa fizikalıq tárep huqıqlarınıń shekleniwi.
- Emansipaciya** — puqaralıq huqıqta — erjetpegen shaxstıń tolıq iskerligin járiyalaw.
- Erjetpegenler** — Ózbekistan Respublikası nızamshılıǵına muwapıq, 18 jasqa tolmaǵan shaxslar.
- Fizikalıq tárep** — puqaralıq huqıq subyekti sıpatındaǵı puqara.
- Gúwa** — qaralǵan is boyınsha qanday da bir jaǵdaylar málim bolǵan shaxs.
- Huqıq norması** — mámleket tárepinen belgilengen hám arnawlı hákimiyat uyımları (sud, ishki isler organları) járdeminde onıń orınlanıwın támiyinlewshi ulıwma qabıllanǵan minez-qulıq tártip-qaǵıydaları.
- Huqıq** — ulıwma jámiyetlik kólemde mámleket tárepinen qorǵalatuǵın ulıwma qabil etilgen normalar sisteması.
- Huqıqbuzarlıq** — huqıqtıń qanday da bir normaların buzıwshı qálegen is-háreket.
- Huqıqqa iyelik** — shaxstıń usı mámleket huqıqı tárepinen jol qoyıla-

tuǵın puqaralıq huqıq hám wazıypalardı taratıw uqıplılıǵı.

Húkim — sudlanıwshınıń ayıplı yamasa ayıpsızlıǵı hám oǵan jaza qollanıw yaqı qollanbaw máseleleri boyınsha sud tárepinen shıǵarılgan qarar.

Immunitet (lat. *immunitas* — qanday da bir nárseden azat etiw) — mámlekette ayırıqsha berilgen, qol qatılmaytuǵın, ayırım ulıwma nızamlarǵa boysınbaw huqıqı (deputatlıq, diplomatiyalıq immunitet).

Insan huqıqları — insannıń mámleketke qatnası, onıń jámiyet turmısınıń ekonomikalıq, sociallıq hám mádeniy tarawında onıń múmkinshilikleri boyınsha huqıqıy halatın xarakterlewshi túsinik.

Intellektual múlk — joqarǵı sudqa óz ishine kirmegen sud qararın yamasa húkimin shaǵım etiw.

Irkiw — uslangan shaxstıń jinayatqa qatnası barlıǵın anıqlaw hám onı qamaqqa alıw múmkinligi haqqında máseleni sheshiw maqsetinde jinayat islegenlikte gúman etilip atırǵan shaxsqa qarata qollanılatuǵın, 72 saattan aspaǵan qısqa múddetli májbúrlew sharası.

Jala — basqa shaxstı masqara etiwshi, jalǵan, ótirik sózlerdiń bilqastan tarqatılıwı.

Jábirleniwshi — jinayat aqıbetinde shaxsqa jetkerilgen morallıq, fizikalıq yamasa múlikli zıyan.

Jumıssızlar — ózine ılayıq jumıs izlew maqsetinde bántlikke kómelesiw xızmetinde dizimnen ótken, turaqlı jumıs ornına hám is haqıǵa iye bolmaǵan miynetke jaramlı puqaralar.

Zat, buyım — puqaralıq huqıqında — múlk obyektı.

Kassaciya — joqarǵı sudqa óz kúshine kirmegen sud qararın yamasa húkimin shaǵım etiw.

Kompensaciya (lat. *compensatio* — tólep beriw) — puqaralıq-huqıqıy minnetlemelerdiń buzılıwı aqıbetinde (zatlardıń joytılwı,

товар jetkerip beriwdi keshiktiriw h.t.b.) kelip shıqqan zıyandı ótew.

Konwenciya (lat. *conventio* — kelisim) — húkimetlik dárejede dúzilgen xalıq aralıq shártnamalar atamasınıń biri.

Konsensus (lat. *consensus* — ırazılıq, pikirleslik) — dawısqa qoyıwdı ótkermesten ulıwma kelisim tiykarında shártnama tekstin yamasa sheshimin qabıllaw usılı.

Korruptsiya — lawazımlı shaxslar tárepinen olarǵa isenip berilgen huqıqların jeke óz mápi ushın paydalanıwdan ibarat (paraxorlıq, xızmet lawazımınan paydalanıw) siyasat yamasa mámleketlik basqarıw tarawındaǵı jınayıt iskerlik.

Qashqın — kúsh kórsetilgen yamasa kúsh kórsetiw qáwpi bolıwı aqıbetinde óziniń turaqlı jasaw ornın taslap basqa mámleket aymaǵına ketiwge májbúr bolǵan, puqaralıǵı bolmaǵan shaxs.

Qamaq — sudtıń qararı yamasa prokuror sankciyası menen ayıpkerdi qamaqqa alıw.

Qılmıs — tártip-intizamlıq yamasa hákimshilik juwapkershilik belgilenetuǵın huqıqqa qarama-qarsı minez-qulıq.

Qorqıtıw — adamlarǵa ruwxıy jaqtan basım ótkeriw túrleriniń biri.

Mal-múlk — qanday da bir shaxstıń menshiginde turǵan materiallıq baylıq.

Mal-múlkti tartıp alıw — mal-múlkti xatlaw hám oǵan iyelik etiwdi qadaǵan etiw.

Masqaralaw — ádepsizlik túrinde kórinetuǵın insanniń abırayı hám ar-namısına bile tura kemsitiwden ibarat jınayat.

Naturalizaciya — sırt el puqarasın onıń arzası boyınsha puqaralıqqa qabıllaw.

Nızam kúshine iye hújjeti — nızamǵa qaraǵanda kem yuridikalıq kúshke iye mámleketlik hákimiyat organlarınıń huqıqıy hújjeti.

- Niyet** — jámiyetlik qáwip hám háreketlerdiń huqıqqa qarama-qarsılıǵın ańlaw.
- Oferta** (lat. *offertus* — usınılǵan) — málim bir shaxsqa pitim dúziw ushın zárúr barlıq shártlerdi kórsetken halda pitim dúziwde rásmiy túrde usınıw.
- Sud isin júrgiziwde járiyalıq** — barlıq sudlarda islerdi ashıq-aydın qarawdı názerde tutıwshı sud isin júrgiziw principini.
- Suverenitet** (francuzsha *souverainet* — joqarı hákimiyat) — mámlekettiń el ishkerisindegi ústinligi hám onıń sırtqı qatnasıqlardaǵı erkinligi.
- Tawlamashılıq** — kúsh kórsetiw menen qorqıtıw arqalı mal-múلكti (yamasa mal-múلك huqıqın) beriwdi talap etiwden ibarat jinayat, reket.
- Talawshılıq** — mal-múلكti ashıq-aydın urlaw.
- Tártip-intizam** — jámiyette qalıplesken morallıq huqıq normalarına muwa-pıq adamlardıń minez-qulqınıń belgili bir tártibi.
- Tergew** — jinayattı aldın-ala tekseriw formalarınıń biri (qayta tergew menen bir qatarda).
- Terrorizm** (lat. *terror* — qorqınısh, qáwip) — qanday da bir maqsetlerge erisiw jolındaǵı huqıqqa qarsı háreketler (adam óltiriw, diversiyalar h.t.b) jıyınıǵı.
- Tintiw** — jinayat isi boyınsha dáliller alıwǵa qaratılǵan tergew háreketleri.
- Tonawshılıq** — jábirleniwshige kúsh kórsetiw yamasa qorqıtıw arqalı basqanıń mal-múلكin urlaw maqsetindegi topılıs.
- Vandalizm** — materiallıq hám mádeniy baylıqlardı tiykarsız joq etiw, jámiyetlik imaratlardı wayran etiw, mal-múلكti isten shıǵarıw h.t.b.

Viza (lat. *visa* — kózden ótkerilgen) — mámleket aymađı arqalı kiriw, shıǵıw yamasa jasawǵa mámlekettiń ruqsatın bildiriwshi pasporttaǵı belgi.

Wásiyatnama — puqaraniń ólgen jaǵdayda óz múlkin nızam menen belgilengen tártipte orınlangan buyırǵı.

Yuridikalıq tárep — menshiginde ayrıqsha óz aldına mal-múlkke iye hám óz minnetlemeleri boyınsha usı mal-múlkke juwap beriwshi shólkem.

Yurisprudenciya (lat. *juris*) — huqıqtanıw, sud organları qararları huqıqı, yuristlerdiń ámeliy iskerligi haqqında ilimler jıyıntıǵı.

MAZMUNÍ

Oqıwshılarga3

I BÓLIM. ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ — XALÍQ ARALÍQ HUQÍQ SUBYEKTI

1-§. Huqıq—shaxs hám mámleket qatnasıqlarınıń bekkem tiykarı.....	4
2-§. Xalıq aralıq huqıq.....	10
3-§. Birlesken milletler shólkeminiń maqset hám wazıypaları	17
4-§. Ózbekistan Respublikası puqaralıǵı	22
5-§. İnsan huqıq hám erkinliklerin qorǵaw mexanizmi	25

II BÓLIM. KONSTITUCIYALÍQ HUQÍQ TIYKARLARÍ

6-§. Mámlekette nızamnıń ústinligi	28
7-§. Ózbekistan Respublikası Konstituciyalıq dúziminiń tiykarları.....	31
8-§. Adamgershilik principi Ózbekistan Respublikası Konstituciyalıq dúziminiń tiykarı.....	36

III BÓLIM. HÁKIMSHILIK HUQÍQ TIYKARLARÍ

9-§. Ózbekistan Respublikasında hákimshilik huqıq.....	41
10-§. Hákimshilik huqıqbuzarlıq hám hákimshilik juwapkershilik.....	46
11-§. Hákimshilik jaza hám onıń túrleri.....	49

IV BÓLIM. PUQARALÍQ HUQÍQÍ TIYKARLARÍ

12-§. Ózbekistan Respublikasında puqaralıq huqıqı.....	53
13-§. Pitimlerge qoyılǵan talaplar hám wákillik	59
14-§. Múlk huqıqı hám basqa materiallıq huqıqlar	63
15-§. Puqaralıq-huqıqıy shártnamalar shártleri.....	66
16-§. Tutınıwshılar huqıqları hám minnetlemeleri.....	74
17-§. Islep shıǵarıwshı tárepien tovardıń sapasına beriletuǵın kepillik.....	79
18-§. Intellektual múlk huqıqı.....	85
19-§. Puqaralıq isiniń sudta kórip shıǵılıw basqıshları.....	91

V BÓLIM. MIYNET HUQÍQÍ TIYKARLARI

20-§. Miynetke tiyisli qatnasıqlar.....	97
21-§. Jumısqa qabıl etiw.....	104
22-§. Miynetti qorgaw.....	108
23-§. Jumısqa qabıl etilip atırǵanda hújjetlerdi rásmiylestiriw.....	111
24-§. Miynetke haqı tólew hám tártip.....	116
25-§. Jumıs waqtı hám demalıs waqtı. Miynet shártnamasın ózger- tiriw hám biykarlaw	122
26-§. Miynet dawları hám olardı sheshiw tártibi	129
27-28-§§. Juwmaqlawshı tákirarlaw.....	133
Yuridikalıq terminler sózligi	135

VASILİY KOSTECKIY

O‘quv nashri

«**DAVLAT VA HUQUQ ASOSLARI**»

O‘rta umumta’lim muassasalarining 10-sinflari va o‘rta maxsus,
kasbhunar ta’limi muassasalari uchun darslik

(Qaraqalpaq tilinde)

Birinshi basılım

Nókis — «Bilim» — 2017

Awdarmashılar — *I. Serjanov, S. Baynazarova*

Redaktori — *S. Baynazarova*

Kórk. redaktori — *I. Serjanov*

Texnik. redaktor — *M. Riksiyev, B. Turumbetov*

Kompyuterde tayarlagan — *A. Atagullaeva*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqti 2008-jil 15-iyul.

Original-maketten basiwga ruqsat etilgen waqti 18.12.2017.

Formatı 70x90 1/16. «Times KRKP» garniturası.

Ofset baspa usılında basıldı. Kegl 12.

Kólemi 9,0. Sh. b. t. 10,52. 11,52 esap b.t. Nusqası 10444.

Buyırtpa № 4958.

«Bilim» baspası, 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9

«Sharq» NMAK baspaxanasında basıp shıgarıldı.
100000, Tashkent qalası., Buyuk Turon kóshesi, 41.

Ijaraǵa berilgen sabaqlıq jaǵdayın kórsetetuǵın keste

№	Qıwshınıń atı hám familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Sabaqlıq ijararaǵa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladı.

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendeǵı jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sıızılqar joq..
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sıızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sıızılǵan.
Qanaatlanarsız	Muqabaǵa sıızılǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sıızıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes